

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

Dotterns fostran i företagarhemmet
1900–1915

Svenska arbetarrörelsen och det finska
inbördeskriget 1918

2016:3

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén

Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt

Johanna Wassholm • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historisk Tidskrift för Finland
c/o Vetenskapernas hus
Kyrkogatan 6
00170 Helsingfors

Telefon 040-563 1492
E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jens.grandell@sls.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +358 9 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

I familjeföretagets utkant

Om dotterns fostran i företagarhuset 1900–1915

Sedan 1800-talet har ett antal svenska företag utvecklats till familjedynastier. En av dessa familjer var Ekman i Göteborg, som drev ett handelshus. Som Sveriges andra största stad utgjorde Göteborg tidigt ett centrum för handel och sjöfart. Ekman & Co, grundat 1802, hade filialer över hela världen från Buenos Aires och Shanghai till London och Paris.¹ Genom handelshuset kontrollerade familjen såväl bruksföretag som skogsindustrier. Familjen Ekman representerades av flera släktgrenar som var involverade i handelsverksamhet. Denna uppsats utgår främst från Johan (1854–1919) och Hedda (Hedvig) Ekmans (1860–1929) familj.² Till familjen hörde de sex barnen Hedvig (Hacki) (1882–1967), Carl (1883–1957), Albert (1885–1961), Agnes (Nanne) (1888–1984), Sigrid (Tuttu) (1895–1948) och Birgit (Bibbi) (1903–1997). I familjeföretag spelade reproduktion och antalet barn ofta en avgörande roll för företagandets framtid.³ Familjen Ekman utgör ett intressant exempel, eftersom döttrarna tidigt involverades i att knyta nätverk som var viktiga för att bygga upp familjeföretagets anseende utåt.⁴ Hustrun och döttrarna i familjen

Vi är tacksamma för ekonomiskt stöd från Jan Wallanders och Tom Hedelius Stiftelse samt Vetenskapsrådet. Vi vill även tacka Sten Hellner för tillgång till Agnes och Johannes Hellners familjearkiv vid Riksarkivet i Stockholm.

1. Företaget ägnade sig åt järn- och stållexport, men familjen förvärvade också med tiden ett antal företag till exempel cellulosafabriken i Ed och Örebro Pappersbruk. Sedan 1700-talet hade släktens olika grenar ägnat sig åt handel. Bengt Hildebrand, ”Johan Ekman”, *Svenskt biografiskt lexikon*, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/15876>, *Svenskt biografiskt lexikon* (hämtad 24.9.2015).
2. Martin Fritz, *Göteborgs stads historia. Näringsliv och samhällsutveckling* (Göteborg 1996). Hedda Ekman vars dopnamn var Hedvig kommer här uteslutande att refereras till som Hedda, ej att förväxla med paret Ekmans äldsta dotter Hedvig Ekman.
3. David S. Landes, *Dynastier. Världens mäktigaste familjeföretag* (Stockholm 2008).
4. Det finns en rad definitioner av familjeföretag. Familjeföretag brukar ha en eller minst två anställda från familjen som driver företaget. Med familjeföretagande avses här förenklat sett en organisationsform där ägande och ledarskap koncentreras inom

Ekman dokumenterade dessutom kontinuerligt familjens vardag i dagböcker och brev.

Familjeföretag har ofta varit bärare av en patriarkal kultur. Traditionellt har den äldsta sonen setts som den naturlige arvtagaren och efterträdaren på direktörsposten i familjeföretaget. I de flesta svenska familjeföretag tränades manliga familjemedlemmar tidigt i att ta över verksamheten. De kunde sedan barnsben hjälpa till med praktiska och administrativa sysslor i företaget.⁵ Men hur fostrades döttrar i företagshem kring sekelskiftet 1900? I uppsatsen belyser vi hur barn och mer specifikt hur en dotter till en familjeföretagare fostrades på olika arenor. I fokus står paret Ekmans näst äldsta dotter Agnes, som förde dagbok under större delen av sitt liv. Undersökningen avgränsas till perioden 1900–1915, från det att Agnes var tolv år gammal till det att hon gifte sig. Under denna period expanderade också familjeföretaget. År 1913 förvärvades Orrefors glasbruk. Under familjens ägo kom glasbruket att få ett internationellt genombrott för sina designade produkter.⁶

För att avgränsa studien ytterligare vill vi dels studera hur fostran såg ut när det gällde döttrar från företagshem, dels undersöka vad en enskild dotter kunde bidra med till faderns yrkesliv. Här betraktar vi begreppet fostran som en socialiseringsprocess som framför allt tar sin utgångspunkt i familjen. Genom att fokusera på kvinnliga familjemedlemmar vill vi synliggöra maktstrukturer, d.v.s. undersöka vilka över- och underordningar som präglade familjelivet inom ramen för familjeföretaget. Vi har i denna uppsats således valt en familj som tillhörde näringslivets elit, hade god tillgång till kapital och nätverk samt bedrev verksamhet inom olika branscher.⁷

familjen. De flesta studier om familjeföretagande rör dagens småföretag. De är dock användbara som referenser, inte minst då de belyser frågor rörande kvinnors inflytande i företagen. Robert H. Brockhaus, 'Family business succession: Suggestions for future research', *Family Business Review* XVII (2004:2), s. 173; Carolina F. Vera & Michelle Dean, 'An examination of the challenges daughters face in family business succession', *Family Business Review* XVIII (2005:4), s. 321.

5. Therese Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria. Direktörshustrun i svenskt näringsliv* (Lund 2012).
6. Nina Weibull (red.), *Kärlek till glas. Agnes Hellners samling av Orreforsglas* (Stockholm 1998), s. 14.
7. Det finns en del skrivet om familjen Ekmans verksamhet, men inte specifikt om kvinnorna i familjen. Magnus Andersson, *Omvälvingarnas tid. Handelshuset Ekman i Göteborg på en europeisk kreditmarknad 1790–1820* (Göteborg 2011); Jan Kuuse, *Ekman: ett handelshus. 1802–1996* (Göteborg 1996).

Kvinnor i de stora svenska företagen har ofta saknat styrelseposter, även om detta förändrats över tid. I Sverige var kvinnor underställda makens förmyndarskap fram till 1921.⁸ Kvinnor hade inte rätt att förfoga över sin ekonomi utan tillstånd av en manlig anhörig. Kvinnor fick enligt en lagändring 1920 dispositionsrätt över sin egendom.⁹ Änkor kunde däremot förfoga över egendom. De ogifta kvinnornas ställning var komplex. År 1863 blev ogifta kvinnor myndiga vid 25 års ålder. Trots reformen var den ogifta kvinnan underställd fadern eller manliga anhöriga.¹⁰ Det var inte vanligt att döttrar gjorde karriär i yrkeslivet. En del döttrar från de ledande företagarhemmen skaffade sig förvisso utbildning, men i regel förväntades de bilda familj efter studier och vistelse utomlands. I egenskap av hustrur, döttrar, mödrar och svägerskor kunde kvinnor vinna inflytande, främst via nätverk.¹¹

Vi anser att företagshistoriska studier bör inkludera aktörer som hörde till familjeföretaget, men som inte nödvändigtvis hade ledande befattningar. För att identifiera kvinnliga familjemedlemmar i familjeföretaget bör vi söka oss till empirin som kan ge oss en inblick i vilken betydelse kvinnor kunde ha och vilka roller de kunde och tilläts spela. Liksom flera andra forskare är företagsekonomen Annelie Karlsson Stider av den uppfattningen att hemmet som arena måste inkluderas i studier av familjeföretag.¹² Enligt henne kan företagandet finnas på fler arenor än i styrelserummet.¹³

-
8. Anita Göransson, 'Gender and property rights: Capital, kin and owner influence in nineteenth- and twentieth-century Sweden', *Business History* 35:3, s. 11–32.
 9. Anita Du Rietz, *Kvinnors entreprenörskap under 400 år* (Stockholm 2013), s. 45. År 1845 fick söner och döttrar lika arvsrätt. Kvinnor kunde enskilt äga egendom. I praktiken kunde dock inte kvinnan förvalta sin enskilda egendom, eftersom män hade förvaltningsrätt över kvinnors egendom. Mannen behövde exempelvis inte be henne om råd. Däremot behövde han kvinnans samtycke för att sälja eller byta egendom om hon ägde denna enskilt. Se Kerstin Norlander, *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser, Liljeholmens stearinfabriks AB 1872–1939* (Göteborg 2000), s. 25. Lagen 1874 om gift kvinnas rätt att förvalta sin egendom gav begränsad möjlighet för gifta kvinnor att förvalta enskild egendom.
 10. Kvinnor kunde ansöka vid domstol om att bli myndiga. Du Rietz, *Kvinnors entreprenörskap*, s. 41. År 1884 blev ogifta kvinnor myndiga vid 21 års ålder, d.v.s. samma ålder som män.
 11. Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria* (2012); Therese Nordlund Edvinsson, 'Standing in the shadow of the corporation: women's contribution to Swedish family business in the early twentieth century', *Business History* 58 (2016:4).
 12. Annelie Karlsson Stider, 'Hemma hos firmafamiljen', *Tidskrift för genusvetenskap* 1999:1, s. 21.
 13. Karlsson Stider, 'Hemma hos firmafamiljen', s. 27 f.

Ofta framstår kvinnor som passiva aktörer, utan uppdrag i familjeföretaget.¹⁴ Genom att fokusera på tre arenor, hemmet, skolan och det sociala rummet, kan vi få ökad inblick i hur döttrar involverades i verksamheten och hur de förbereddes inför framtiden. Samtliga kategorier knöts på ett eller annat sätt ihop med verksamheten. Den sociala sfären spelade en avgörande betydelse eftersom nöjen och fritidsaktiviteter kopplades till specifika mötesplatser. Nätverk skulle byggas till nytta för familjeverksamheten. Dessa "arenor" möjliggjorde förvärvandet av socialt och kulturellt kapital, vilket var nödvändigt för att man skulle lyckas befästa sin position som företagsfamilj i Sverige.¹⁵ Ett ökat intresse för barnuppfostran kom att påverka de borgerliga familjerna. Uppfostran tog inte endast sikte på den enskilda individen utan ansågs vara avgörande för släktens framtid.¹⁶

Uppsatsen inleds med en redogörelse för tidigare forskning, och därefter följer en diskussion kring källmaterial och metodologiska reflektioner. Teoretiskt tar vi som utgångspunkt att genus skapas och formas genom särskiljande praktiker. Vi är intresserade av vad skapandet av separata rum får för konsekvenser för förståelsen av familjeföretaget. De empiriska avsnitten fokuserar på familjen Ekman, men parallellt dras också till tidigare forskning. Artikeln belyser i synnerhet de olika arenorna för fostran och vilka roller företagardottern kunde ta sig an över tid. Resultaten sammanfattas i den avslutande diskussionen.

Forskningsläge

Tidigare forskning om familjeföretag har främst fokuserat på den manliga successionsordningen. Inte minst har man uppmärksammat de problem som uppstår i en familj när ägaren till familjeföretaget ska lämna över till en ny generation.¹⁷ Familjekonflikter är därför en ganska

-
14. Eleanor Hamilton, *Entrepreneurship Across Generations. Narrative, Gender and Learning in Family Business* (Cheltenham 2013).
 15. Med socialt och kulturellt kapital avser vi Bourdieus definitioner där socialt kapital syftar på släktskap, vänner och kontakter genom olika nätverk och kulturellt kapital definieras som språkförmåga, (fin)kulturell bildning etc. Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (London 2010).
 16. Beate Lundbergh, *Kom ihåg att du är underlägsen! Pedagogik för borgarflickor i 1880-talets Sverige* (Lund 1986), s. 43.
 17. Forskningsfältet om familjeföretag domineras av företagsekonomer. Själva successionsordningen ses ofta som central eftersom familjeföretag bygger på kontinuitet. Brockhaus, 'Family Business Succession', 165 f; Jan Glete, *Nätverk i näringslivet. Ägande och*

stor fråga inom familjeföretagsforskningen.¹⁸ I allmänhet saknas historiska studier om kvinnor i familjeföretagen.¹⁹ Det beror förmodligen på att det finns så litet arkiverat källmaterial om kvinnor i svenska familjeföretag.²⁰ Internationell forskning har t.ex. pekat på svårigheten för döttrar att ta över efter sina fäder i mindre, medelstora och stora amerikanska familjeföretag. Företagsekonomerna Carolina F. Vera och Michelle Dean menar att ”dottern” vanligen betraktas som ”pappas lilla flicka” i dagens företag, vilket medfört svårigheter att se dem som framtida ledare och efterträdare i familjeföretaget.²¹ Tidigare forskning har bl.a. visat på hur näringslivet gynnar en viss typ av manlighet samt att den ideala ledaren ofta är en man. Kvinnor har traditionellt haft andra typer av roller, där de verkat för att bevara och reproducera mannens sociala nätverk.²² Av Anneli Karlsson Stiders studie av förlagsfamiljen Bonnier framgår det exempelvis hur söner och döttrar konsekvent har behandlats olika.²³ På liknande sätt har Kate Mulholland undersökt successionsprocesserna i framgångsrika brittiska företagsfamiljer och gjort observationen att medan sönerna har fostrats till att överta

industriell omvandling i det mogna industrisamhället 1920–1990 (Stockholm 1994). Ett intressant bidrag har gjorts av historikern Pål Brunnström, *Ågare och kapital. Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939* (Lund 2014); Ethel Brundin et al., *Familjeföretagande. Affärer och känslor* (Stockholm 2012); Anneli Karlsson Stider, *Familjen & Firman* (Stockholm 2000).

18. Brockhaus, 'Family Business Sucion: Suggestions for Future Research', s. 170.
19. Mikael Lönnborg & Paulina Rytkönen (red.), *Näringslivshistoria i Sverige* (2011); Mats Larsson, *Bonniers. En mediefamilj. Förlag, konglomerat och mediekoncern 1953–1990* (Stockholm 2001); Landes, *Dynastier*; Andrea Colli & Mary B. Rose, 'Family and firms: The culture and evolution of family firms in Britain and Italy', s. 24 f, *Scandinavian Economic History Review* (1999:1); Brunnström, *Ågare och kapital*.
20. Martinez Jimenez har gjort en sammanställning över 48 företagsekonomiska artiklar sedan 1985, vilka behandlar kvinnor i familjeföretagen. Hon betonar att det behövs fler empiriska studier över kvinnors olika roller i familjeföretagen. Rocio Martinez Jimenez, 'Research on women in family firms: Current status and future directions', *Family Business Review* 22 (2009:1), s. 53; Béatrice Craig, *Women and Business since 1500: Invisible Presences in Europe and North America?* (London 2016).
21. Vera & Dean, 'An examination of the challenges daughters face in family business succession'.
22. Hamilton, *Entrepreneurship Across Generations*, s. 88 f; Kate Mulholland, *Class, Gender, and the Family Business* (New York 2003); Ylva Hasselberg & Tom Petersson, 'Företag, nätverk och innovation', *Bästa broder! Nätverk, entreprenörskap och innovation i svenskt näringsliv* (Hedemora 2006), s. 41 f. Se också Nordlund Edvinsson, 'Standing in the shadow of the corporation'.
23. Karlsson Stider, 'Hemma hos firmafamiljen', s. 28.

verksamheten har döttrar vanligtvis inte uppmuntrats eller förväntats se sig själva som arvtagare till verksamheten.²⁴ Döttrar och söner har ofta fått olika typer av utbildning; döttrarna fostrades till att bli fruar medan sönerna fick sin utbildning i prestigefyllda skolor.

Tidigare hade borgerlighetens kvinnor fler plikter i hushållet med koppling till makens yrke. I slutet av 1800-talet hamnade de praktiska sysslorna i skymundan, till förmån för moderskap och värdinneskap.²⁵ Det kapitalistiska företaget var, enligt Davidoff och Hall, en faktor i skapandet av klass och genus under perioden 1780–1850 i England. Fruarnas kapital och arbetsinsatser nyttjades vanligen till förmån för verksamheten. Direktörer var nästan alltid omhändertagna av fruar, döttrar, systrar och kvinnliga tjänare.²⁶ Davidoff och Hall refererar exempelvis till kvinnan som en 'dold investering'.²⁷

Tidigare svensk forskning har belyst direktörshustruns inflytande i svenskt näringsliv. Hustrun hade ofta en representativ roll i företaget.²⁸ Hon var viktig på flera plan, inte endast för verksamheten utan också för mannens karaktär. Kvinnor var också eftertraktade utifrån sitt ekonomiska, kulturella och sociala kapital, och äktenskapet kunde leda till ett socialt avancemang för mannen.²⁹ Enligt Therese Nordlund Edvinsson förväntades den typiska svenska direktörshustrun komplettera mannen med de "mjuka egenskaper" som kvinnan ansågs besitta.³⁰ Att maken gav hustrun insyn i verksamheten var ofta avgörande för vilken roll hon kunde inta i förhållande till företaget.³¹

Ytterligare relevant litteratur berör elitfamiljer och deras fostran av barn. Flera studier har pekat på hur barnen tidigt skulle tillgodogöra

24. Kate Mulholland, 'Gender and property relations within entrepreneurial wealthy families', *Gender, Work & Organization* 3 (1996:2), s. 95 f.

25. Catarina Lundström, *Fruars makt och omakt, kön, klass och kulturarv 1900–1940* (Umeå 2005), s. 35.

26. Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class, 1780–1850* (London 1987), s. 33.

27. Davidoff & Hall, *Family Fortunes*, s. 279.

28. Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria*, s. 67.

29. Se bl.a. Tomas Nilsson, *Framgång och vår herre. Industriellt företagande, social struktur och karriärmönster i två svenska städer. Borås och Örebro 1890–1920* (Göteborg 2004), s. 190; van den Heuvel och van Nederveen Meerkerk, 'Introduction: Partners in business? Spousal cooperation in trades in early modern England and the Dutch Republic', *Continuity and Change* 23, 2 (2008), s. 209–216.

30. Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria*, s. 76 f.

31. Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria*, s. 225–238, 277–278.

sig specifika egenskaper, vilka skulle förbereda dem för deras framtida plikter som vuxna. I synnerhet har forskningen behandlat adeln och de övre klassernas barnuppfostran.³²

I mycket av forskningen kring familjeföretag har det gjorts en tydlig uppdelning mellan vad som anses vara det privata och det som anses tillhöra den offentliga sfären.³³ Vi menar att det finns viktiga aspekter som går förlorade när forskningen enbart uppehåller sig vid det som traditionellt har räknats till den ”offentliga sfären” och vi söker därför luckra upp uppfattningen av familjeföretaget som en isolerad enhet.

Familjen Ekman – en kortfattad översikt

Johan Ekmans fars kusin Janne Ekman ledde Ekman & Co när Johan påbörjade sin tjänst i företaget 1873. Janne Ekman ville bevara företaget i familjens händer och eftersom han var barnlös blev Johan Ekman delägare 1891, när Janne valde att stå tillbaka. Henrik Ahrenberg som sedan 1874 var souschef i företaget blev också delägare. Under åren 1908 till 1917 var Johan Ekman ensam ägare, därefter blev sonen Carl Ekman samt J. E. och O. Kjellström delägare i firman. Under Johan Ekmans ledning utvecklades familjeföretaget till det största affärshuset i Göteborg. Familjen påstods vara en av ”Sveriges främsta transmarina exportorganisationer”. Johan Ekman var också politiskt aktiv och representerade liberala samlingspartiet i Sveriges riksdag. Utöver detta hade han bank- och förtroendeuppdrag inom det kommunala fältet.³⁴

32. Se exempelvis Ida Bull, som undersöker familjens roll för handelshus i 1700-talets Trondheim. Ida Bull, *De trondhjemske handelshusene på 1700-talet. Slekt, hushold og forretning* (Trondheim 1998); Angela Rundquist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (Stockholm 1989); Jessica Parland-von Essen, *Döttrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur* (Helsingfors 2005); Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år* (Helsingfors 2012); Anthony Fletcher, *Growing up in England. The Experience of Childhood 1600–1914* (London 2008).

33. I Habermas klassiska definition av dessa sfärer utgörs det offentliga av staten – den offentliga myndigheten, vilket ställs i opposition till den privata sfären som i sin tur utgörs av såväl intimsfären (familjen etc.) som det offentliga samtalet, vilket kunde föras i olika fora. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället* (Lund 2003). I denna text har vi emellertid utgått från en annan, i företagsforskning vanligt förekommande, förståelse av det offentliga som bestående av företag och marknad och det privata som bestående av familj, hushåll samt känslor och värderingar som kan kopplas till dessa.

34. Hildebrand, ”Johan Ekman”.

Familjen hade sitt huvudsakliga boende i Göteborg, där villan Höga Lycka byggdes 1882. Under flera somrar tillbringades ledigheten på Styrso i skärgården, där familjen köpte en villa 1891. År 1901 förvärvades egendomen Kärrbogårde utanför Alingsås, med tillhörande ladugård. Tanken var att den skulle vara sommarbostad, men den blev i det närmaste åretruntbostad, åtminstone för Hedda Ekman och barnen. Eftersom familjen också skaffade sig boskap och ägnade sig åt trädgårdsodling försåg de sig med produkter till hemmet.³⁵ Johan Ekman hade som riksdagsman en våning vid fashionabla Strandvägen i Stockholm. Därutöver reste familjen mycket i Sverige och utomlands. Deras livsstil innebar att de hade tjänstefolk, d.v.s. en stab bestående av jungfrur, barnsköterskor, trädgårdsmästare samt en privatchaufför. Utöver detta hade familjen Ekman också gårdsanställda vid lantegendomen och tillfälliga anställda som kom och gick i hushållet. Det präglade barnen eftersom tjänstefolk skötte omsorgssysslorna.

Arbetsfördelningen mellan man och hustru var tidstypisk. Hedda var förankrad i hemmiljön, medan Johan skötte verksamheten utanför hemmet. Heddas roll som företagarhusfru var dock något annorlunda än i andra företagarhus.³⁶ Hon odlade sina egna intressen (fotografering, läsning) och lade mindre tid på att arrangera bjudningar. I en självbiografisk betraktelse påtalade hon att hennes intresse för nöjen var begränsat. Sjukdom tvingade henne till att vara sängliggande i perioder. Hedda menade att böckernas värld skänkte henne livskvalité.³⁷ Hushållet hade genomgående god ekonomi. Vanligen fick Hedda pengar från maken, vilka skulle användas till de viktigaste inköpen. Egen inkomst fick hon emellanåt genom sitt intresse för att fotografera, då hon ställde upp i amatörtävlingar. Hon sålde också gamla klänningar.³⁸

Dagböcker och brev som källmaterial

Såväl modern Hedda Ekman som den näst äldsta dottern Agnes förde dagbok. Över huvud taget var medlemmarna av familjen Ekman flitiga skribenter och skrev långa brev till varandra. Modern Hedda

35. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I (1918), s. 145.

36. Jämför med Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria*.

37. Hedda Ekmans samling, Manuskript A88, Fl:1, Kvinnosamlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

38. Hedda Ekmans annotationsalmanacka år 1888, Hedda Ekmans samling A88, D:1, Kvinnosamlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

uppmuntrade Agnes att dokumentera sitt liv. Dagböckerna fungerar delvis som en tidsspegel över det förflutna, men ger också forskarna en unik inblick i barnens roller i familjeföretaget. Agnes dagböcker är handskrivna och författade på svenska. Vi har kompletterat dagboksnoteringarna med Hedda Ekmans tryckta krönika över familjens vardagsliv, där hon samlat anteckningar över viktiga händelser i familjens historia. I krönikan ingår också infogade brev från barnen och maken. Avsikten med krönikan var att samla minnen som var till nytta och nöje för släkten. Utöver detta används handskrivna korrespondens mellan Agnes och hennes far Johan Ekman. Brevet speglar den nära relationen mellan far och dotter. I dem behandlas främst sociala aktiviteter och familjeärenden. Genom att använda brevmaterial kan vi komplettera eventuella luckor i källmaterialet och få en bredare bild av familjens attityd till barnens framtida roller. Det arkiverade materialet finns i Riksarkivet i Stockholm och i Hedda Ekmans privata samling vid Göteborgs universitetsbibliotek.

För att man ska kunna utvärdera dagboken som källmaterial måste den placeras i en kulturell och historisk kontext. Borgarklassens kvinnor skrev vanligen dagbok. Dagbokens syfte och tematik förändrades dock över tid.³⁹ Innehållet i Agnes Ekmans dagbok kan upplevas som polerat och tillrättat. Det kan tänkas att hennes dagbok lästes av föräldrarna och äldre syskon, vilket kan ha påverkat vad hon valde att skriva. Det var inte ovanligt att föräldrar granskade barnens dagboksanteckningar.

Även i sättet att skriva avspeglas de borgerliga idealen i dagboken.⁴⁰ Agnes skrev i en registrerande stil och fällde få omdömen om andra människor. I de tidigaste dagboksvolymerna kan man emellertid se hur hon avviker från detta sakliga framställningssätt, som när antipatin mot en väninna lyser igenom i den då tolv år gamla Agnes Ekmans dagboksanteckning:

39. Christina Sjöblad, *Bläck, äntligen! kan jag skriva. En studie i kvinnors dagböcker från 1800-talet* (Stockholm 2009); Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (Stockholm 1997).

40. Jürgen Kocka beskriver borgerligheten som ett samhällsskikt, som positionerade sig genom en gemensam kultur, definierad av en speciell typ av familjeorganisering med ojämlika relationer mellan könen, respekt för arbete och utbildning, en fokusering på personlig autonomi, prestation och framgång samt en specifik livsstil där man lade stor vikt på olika typer av klubbar och föreningar. Jürgen Kocka, *Industrial Culture & Bourgeois Society. Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany* (New York 1999).

Därefter gingo vi och hämtade flickorna Boije och då vi kommo dit fingo vi höra att Greta Lamm kort-förut telefonerat att hon skulle gå med. Vi ville inte att hon skulle gå med. Därför skulle vi skynda oss att gå innan hon kom. Men när vi kommo ut genom dörren stod hon där och då måste hon få följa med.⁴¹

Med tiden finslipades det sakliga anslaget. Framställandet av jaget blev mer eller mindre opersonligt och sällan reflekterande. Personliga relationer beskrevs knapphändigt i dagböckerna, i stället skedde en uppräknings av människor hon träffat och viktiga händelser hon varit med om under dagen. Hon kommenterade ofta vädret och angav exakta tider för besök och resor. Sällan skildrades nyheter som berörde det allmänna världslaget. Det är framför allt hennes privata umgängeskrets och familj som beskrivs. Agnes Ekmans stora umgänge gjorde att hon framstod som social. I andra källor framställdes hon som populär och omtyckt. Samtidigt förefaller hon ha varit mycket kontrollerad. I andra sammanhang verkar hon snarast ha varit angelägen om att hålla en fasad utåt. Läsaren av hennes dagbok ställer sig frågan hur hon själv ser på sitt umgänge, men detta förblir relativt oklart på grund av dagbokens renons på känslor. I en passage skriver Agnes om en manlig väns självmord: ”Mulet. Ety och jag fingo veta att Walter begått självmord i söndags middag. Han sköt sig med revolver. Stellan här. Ute med Ety.”⁴² Konsekvent undviks resonemang kring motgångar, sjukdom och död.

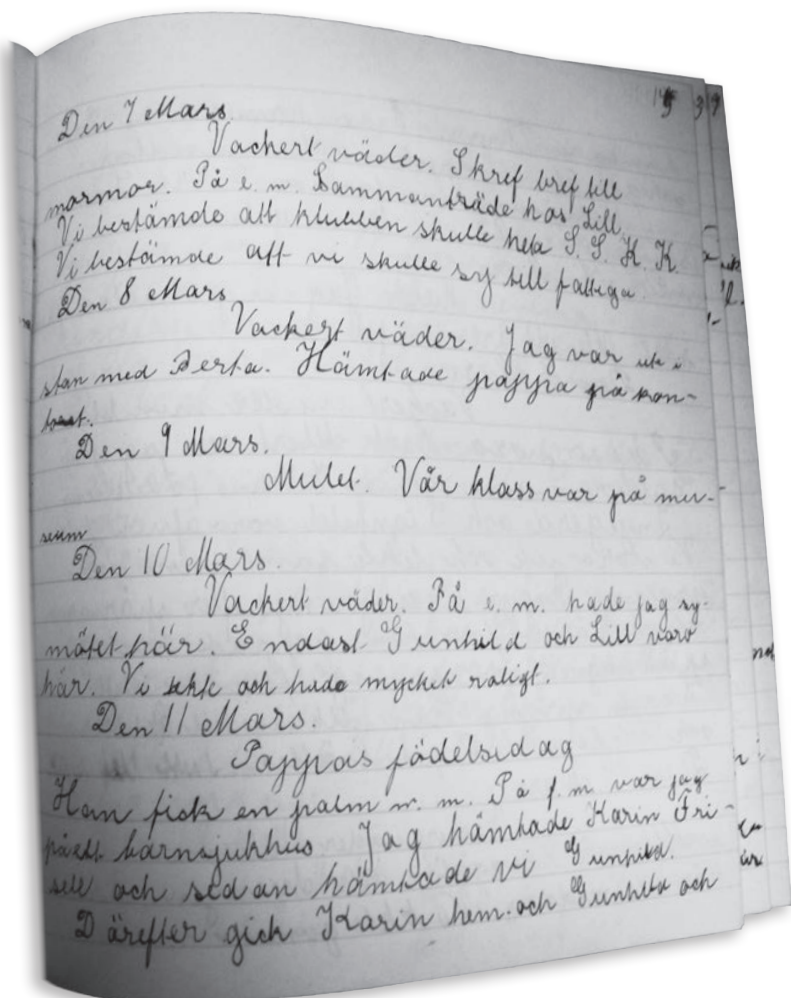
Frånvaron av känslor kan vara ett resultat av att dagboksskrivandet kunde fylla olika syften. Dagboken kunde fungera som en plats att samla minnen, nästan som en kalender. En del personer använde dagboken för att få ”skriva” av sig. Man kunde dokumentera dagens händelser, uttrycka känslor eller avslöja inre tankar.⁴³ Dagboken som genre präglades vanligtvis av en kronologi där ”jagformen” dominerade. Som Christina Sjöblad har påpekat är det dagboksförfattaren som avgör längden på inlägg i dagboken, liksom valet av teman. Generellt registrerades företeelser som ansågs angelägna att nedteckna.⁴⁴ Agnes dagbok är snarare av ett registrerande slag än, vad Sjöblad kallar, ”den

41. Agnes Ekmans dagbok 4.3.1900, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

42. Agnes Ekmans dagbok 9.9.1902, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

43. Sjöblad, *Bläck, äntligen! kan jag skriva*, s. 15–17, 22–23.

44. Sjöblad, *Bläck, äntligen! kan jag skriva*, s. 16.

Den 12-åriga Agnes Ekmans dagbok, år 1900. Bild: Personliga handlingar 1902-1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjarkiv.

introspektiva dagboken”, vilken avsåg att spegla individens självinikt och moraliska livsföring.⁴⁵ Dagboken kan därför ses som en berättelse som styrdes och kontrollerades av författaren. Givetvis påverkades

45. Sjöblad, Bläck, äntligen! kan jag skriva, s. 344.

Agnes skrivande av hennes ålder och utveckling till vuxen kvinna. Under barndomsåren var det exempelvis viktigare att notera vad hon åt och drack och vilka lekar hon ägnade sig åt. I vuxen ålder blev det viktigt att föra anteckningar angående bjudningar och danspartner.

En av de stora förtjänsterna med att studera dagböcker är att de ofta ger upplysningar som inte går att finna på annat håll. Kvinnors liv var under denna tid sparsamt dokumenterat och källorna är ofta av privat karaktär, då den offentliga arenan var förbehållen männen. Dessutom är det sällsynt att barn till familjeföretagare kontinuerligt skrev dagbok.⁴⁶ För att komplettera den bild av Agnes och hennes liv som framträder i hennes dagbok har vi valt att inkludera brev som källmaterial. I likhet med dagböcker måste brev placeras i en kulturell och historisk kontext. När vi använder brev som källmaterial måste vi beakta en eventuell tolkningsproblematik. I likhet med dagboken författades brev med olika syften och ändamål, och det krävs därför en reflektion kring vad det är för typ av brev och vem som är adressat. Vidare måste tidsandan och sättet att korrespondera beaktas. Hur man skrev, vilken stil som användes och vilka ämnen som diskuterades kan i vissa fall vara tidsbundet. Kontexten är av relevans för att undvika att göra feltolkningar av materialet. Så länge Agnes var ogift dotter diskuterades sällan ekonomiska frågor i texten. Hon fick sällan förmaningar, men föräldrarna ville gärna ha kontroll över vilka hon umgicks med. Den borgerliga brevkulturen kunde betraktas som en socialiseringsprocess. Det var viktigt att behärska språket, men även koderna och spelreglerna för skrivandet. Brevskrivande var av betydelse för att stärka det sociala och kulturella kapitalet, inte minst ansågs det viktigt att föra denna skrivtradition vidare. Barn skulle tidigt lära sig formen för skrivandet. Via korrespondens kunde man bevara och förstärka sociala kontakter över tid.⁴⁷

I Agnes Ekmans dagboksanteckningar utkristalliserar sig tre huvudsakliga arenor för fostran: hemmet, skolan och det sociala rummet (hit räknas olika typer av mötesplatser utanför hemmet, där det inte främst är studierna som står i centrum, utan framför allt nöjen och fritidsaktiviteter).

46. Jämför med Fletcher, *Growing up in England*.

47. Ylva Hasselberg, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856* (Uppsala 1998), s. 85–87.

Fostran i hemmet

I det typiska svenska borgerliga hemmet rådde en könsarbetsfördelning när det kom till barnens uppfostran. Moderns och faderns ansvarsområden kompletterade varandra med ambitionen att barnen skulle vara väl förberedda inför såväl yrkesliv som familjeliv, och därmed säkra familjens fortlevnad.⁴⁸ Bland annat resulterade det i att fadern ofta tog ansvar för planeringen av sönernas utbildning och framtida yrke. Modern skulle ge mental och moralisk förberedelse inför vuxenlivet. Hemmet spelade en avgörande roll när det gällde inställningen till studier.⁴⁹ De flesta välbärgade familjer hade dessutom gott om tjänstefolk vilka bistod med alltifrån barnpassning till tunga hushållssysslor.⁵⁰ Den typiska borgerliga familjen i Sverige fick i början av 1900-talet en alltmer representativ betydelse. I familjeföretagen skulle familjen stå för företagets värderingar.⁵¹

I företagsfamiljerna förväntades kvinnor och män vara fertila.⁵² Vanligen fick direktörshustrun en stark ställning genom sitt moderskap. Enligt dottern Birgit ansåg modern Hedda att kvinnan existerade enbart för att föda barn. Det är intressant med tanke på att Hedda i en outgiven självbiografisk betraktelse betonade sin längtan efter frigörelse under ungdomsåren. Möjligen kom hon att gradvis bli alltmer konservativ i takt med att hon blev äldre. När det gällde hennes egna döttrar önskade hon att de fick en tryggad tillvaro som gifta kvinnor.⁵³ Att reproducera sig var dessutom en del av att skapa framtidstro i familjeföretaget. Det var ofta modern som överförde familjens värderingar till barnen och fick dem att inse att företaget gick före familjelivet. I hemmet integrerades familjeföretaget i vardagslivet. Maken tog ofta

48. Med könsarbetsdelning avses fördelning mellan olika arbetsuppgifter mellan män och kvinnor och det normsystem som styr detta.

49. Ronny Ambjörnsson, *Familjeporträtt. Essäer om familjen, kvinnan, barnet och kärleken i historien* (Stockholm 1978), s. 20.

50. Lundström, *Fruars makt och omakt*, s. 35.

51. Martin Åberg, *En fråga om klass? Borgarklass och industriellt företagande i Göteborg 1850–1914* (Göteborg 1991), s. 131–132.

52. Rundquist, *Blått blod och liljevita händer* (1989), s. 115.

53. Birgit Ramström, 'En boksynt människa', s. 233; Ivar Oljelund (red.), *Min mor. 47 svenska män och kvinnor om sina mödrar* (Uppsala 1947). Jämför med Hedda Ekman, Manuskrift 1 (outgiven text), A88, Fl:1, Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

med sig sitt arbete hem och kunde bjuda hem affärskollegor.⁵⁴ Fost-ran handlade om att lära sig att bli en familjemedlem, men också om att förstå företagets centrala plats i familjen. Det fanns en ”emotionell bindning” mellan familj och företag, vilket ledde till att familjeföretag blev särskilt sårbara för konflikter och generationsskiften.⁵⁵

Johan Ekman var ofta frånvarande i längre perioder under tidigt 1900-tal. Hans verksamhet i Göteborg präglades av mycket arbete med affärer samt styrelsearbete. Periodvis var han på affärsresor eller vistades i Stockholm. Trots denna fysiska frånvaro stod fadern/ledaren i familjens epicentrum. Under barndomen kan man via Agnes dagboksnoteringar få en uppfattning om hur Agnes följde honom till och från kontoret i Göteborg. Hon var även med honom på diverse luncher och middagar, där de övriga syskonen inte deltog.⁵⁶ Detta skedde kontinuerligt från tidiga tonår. I en notering står att läsa: ”ute med pappa”.⁵⁷ Den 27 mars 1902 skriver hon: ”Följde Pappa till kontoret” och den 20 november 1902 konstaterar Agnes: ”Hämtade pappa på kontoret”.⁵⁸ Faderns arbete framställs som väl integrerat i hennes vardag. Hedda beskriver å sin sida hur maken var utmattad efter tre till fyra sammanträden om dagen ”hos Carnegies, i konservbolaget, Ostasiatiska kompaniet, slottsskogsstyrelsen, sjömansällskapet, handelskammaren, frihamnsutskottet o.s.v., för att inte tala om banken och Gauthiod och även Svea, där han hade sina givna dagar utom ’jouren’ – och i alla dessa styrelser var J. ordförande eller vice ordförande”.⁵⁹

För Johan Ekman verkar det ha varit viktigt att barnen och hustrun förstod vikten av arbete. Agnes fick följa med fadern på inspek-

54. Therese Nordlund Edvinsson, *Broderskap i näringslivet. En studie om homosocialitet i Kung Orres jaktklubb 1890–1960* (Lund 2010); Nordlund Edvinsson, *En osynlig företags-historia*.

55. Leif Melin, ’En inledande översikt’, Ethel Brundin, Anders W. Johansson, Bengt Johannisson, Leif Melin, Mattias Nordqvist (red.), *Familjeföretagande. Affärer och känslor* (Stockholm 2012), s. 11.

56. Se t.ex. anteckningar hämtade från Agnes Ekmans dagböcker, 8.3.1900, 27.3.1902, 28.3.1902, 5.7.1902, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

57. Agnes Ekmans dagbok 26.8.1900, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

58. Agnes Ekmans dagbok 27.3.1902 samt Agnes Ekmans dagbok 20.11.1902, Se även 12.11.1902 ”Hämtade pappa”, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

59. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 326.

tionsrundor i företagen. I svenska familjeföretag var det vanligt att inte enbart söner skulle se vad familjen drev för typ av verksamhet, utan även döttrar kunde inkluderas. Vissa administrativa sysslor utfördes också av döttrar i familjeföretagen. Det synliggörs i ledande svenska företagsfamiljer som Broström, Wallenberg och Ax:son Johnson där döttrarna kunde få hjälpa till på kontoret. Hos familjen Ax:son Johnson fick dessutom döttrar tidigt chefsuppdrag, innan de gifte sig.⁶⁰

Agnes Ekman skriver i dagboken den 13 oktober 1901: ”Gick till kontoret och hämtade post”.⁶¹ Att göra ärenden, öppna och besvara brev eller svara i telefon kunde också höra till enkla sysslor som barn kunde få utföra i ett företagshem. Agnes yngre syster Sigrid hjälpte till på huvudkontoret, när sekreteraren var sjuk. Bland annat skrev hon på maskin och bistod sin bror Carl.⁶² Tidigare forskning har främst pekat på empiriska exempel som rör söner, men döttrar kunde även ta mer plats i verksamheten – så var exempelvis fallet med Göran Fredrik Göranssons dotter Sigrid Göransson som blev inspektris vid Sandvikens Jernverk.⁶³ Det förutsatte att dottern förblev ogift och vigde sitt liv åt arbete. De sysslor som barnen utförde var genuskodade eftersom sönerna ofta undslapp husliga sysslor.

Johan Ekman brukade kalla Agnes för familjens ”pajas”, då hon ansågs slagfärdig och kvick.⁶⁴ Den yngre systemen Sigrid beskrivs som hennes motpol – ett oregerligt och vilt barn. Den sistnämnda bemöttes dock med förståelse, trots att hon vid upprepade tillfällen försatte sig själv i knipa. Ofta framställdes Sigrid av föräldrarna som klumpig eller dråplig. Till exempel brukade hon tappa bort saker eller ha sönder saker i affärer.⁶⁵ Sigrid var inte rädd för kroppsarbete, utan tyckte om att hjälpa till på familjens lantställe, där hon jobbade jämte arbetarna. På så vis var hon också den som bröt mot normen om hur en

60. Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria*; Brunnström, *Ägare och kapital*; Mildred von Platen, *I skuggan av företaget. En flicka växer upp* (Stockholm 2010). Se även Craig, *Women and Business Since 1500*.

61. Agnes Ekmans dagbok 13.10.1901, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

62. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar* (1915–1918), s. 3–4.

63. Gustav Giertz (red.), *Sigrids minnesanteckningar* (Stockholm 1995).

64. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 58. Uttrycket ”pajas” framförs inte i något nedlåtande sammanhang, utan verkar vara en form av beröm för att belägga Agnes förmåga att underhålla och locka till skritt inom familjen.

65. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 208.

ung borgerlig fröken skulle uppträda.⁶⁶ Hedda beskriver hur Sigrid skulle tränas i att bli mer angelägen om att vårda sitt utseende. De äldre systrarna hjälpte till att förmana henne, vilket kan ses som ett exempel på hur syskonen fostrade varandra. Hedvig bodde vid ett tillfälle tillsammans med Sigrid (Tuttu) på kurorten Porla brunn. Hon skrev till modern att systemen hade blivit ”mycket bråkig och kan ej vara stilla, så att hon är alldeles lik sig igen. Jag tror ej att Tuttu tycker det är roligt att leka med de andra flickorna, när hon ej får bestämma och styra som hon är van”.⁶⁷

Den svenska borgarklassens kvinnor inhämtade mycket kunskap i hemmet. Studier i musik och språk stod ofta på schemat och en stor del av dagen ägnades åt handarbete. Liknande mönster finner man inom den brittiska borgerligheten kring sekelskiftet 1900.⁶⁸ Äldsta systemen Hedvig Ekman ägnade sig åt typiska kvinnliga sysslor lämpade för en ung borgerlig fröken. Hon tog ridlektioner, studerade franska och övade pianospel.⁶⁹ Sladdbarnet Birgit fick en liknande fostran som Hedvig och Agnes med tonvikt på kvinnliga fritidssysslor kopplade till hem och nöjen. Till skillnad från systrarna fostrades bröderna Carl och Albert inför yrkeslivet, där i synnerhet Carl förväntades ta över verksamheten. Det framkommer i källorna att Carl involverades i typiskt ”manliga” sysslor. Rent praktiskt skjutsade han ibland fadern till tåget, och körde hästarna till Alingsås från familjens privata egendom Kärrbogårde. Han fick ersättning då han hjälpte de anställda på gården med höstskörden.⁷⁰ Carl var också inriktad på att i framtiden arbeta med ”det som pappa gör”.⁷¹ I dagböckerna framträder också bröderna som mer självständiga individer än systrarna. Som unga män hade de inte samma press på sig att gifta sig. Visst skulle de fostras till ”goda” medborgare, men föräldrarna var mer tillåtande och de kunde röra sig friare utanför hemmet. I Hedda Ekmans krönika skildrades de dock inte genomgående som starka ledarfigurer, snarare tvärtom, vilket förmodligen berodde på att Albert ofta var sjuklig. Hans svik-

66. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 126.

67. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 178–179.

68. Likande sysslor kan man finna i den brittiska kontexten. Se Davidoff & Hall, *Family Fortunes*.

69. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 161.

70. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 165.

71. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 35.

De två systerarna Hedvig (gift Piper) och Agnes Ekman (gift Hellner). Fotograf: Hedda Ekman. Bild: Foton, K:1, A88, Hedda Ekmans arkiv, Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

tande problem med hälsan gjorde att hans studier försumrades.⁷² Carl ansågs också ha vissa svaga sidor, bl.a. gillade han inte att gå i skolan och fick läsa upp sina betyg.⁷³

Under tidigt 1900-tal vistades Agnes och de övriga systerarna utomlands under en längre period, vilket kan ses som ett tecken på självständighet och föräldrarnas önskan om att de skulle förkovra sig i språk. Fostran i hemmet, med överföring av värderingar i kombination med det kulturella kapitalet, var ur flera synpunkter mer betydelsefull under denna tid, särskilt för döttrar. Samtidigt kan man utläsa att den faderliga omsorgen tog sig uttryck i att Johan Ekman följde med döttrarna på resor, vilket tyder på att de inte kunde släppas iväg fritt. Dottern Hedvig vistades år 1900 en tid utomlands för studier, vilket var brukligt bland borgarklassens döttrar.

Pappa kom hem från sin resa. Han har följt Hedvig till Ventnor i England där hon skall vara i fyra månader. Pappa har varit borta i nära en månad. Jag fick en porslinstax och en liten tillbringare af porslin.⁷⁴

72. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 158.

73. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 33.

74. Agnes Ekmans dagbok 7.4.1900, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

Döttrar till förmögna familjeföretagare skickades på internat eller språkstudier för att lära sig alltifrån husliga sysslor till språk och humanistiska ämnen. Det var en del i att förbereda dem inför äktenskapet. Trots att föräldrarnas frånvaro inte hörde till ovanligheterna kunde fostran också styras via korrespondens, och fostran på distans var också ett sätt att kontrollera barnens förehavanden. Äldsta dottern Hedvig hade i slutet av 1800-talet följt med modern Hedda till Bournemouth i England, där modern låg inlagd på kur, isolerad från familjemedlemmarna. Hedvig som tillbringade tid med sin barnjungfru förde dagbok för att ”mamma skall få veta vad vi gjort”.⁷⁵ På så vis kunde barnen lära sig att rapportera och registrera olika detaljer i vardagen som en del av fostran. Avsikten var att föräldern kunde påverka och övervaka, trots sin fysiska frånvaro.

Fostran i skolan

Den formella utbildningen i Sverige var länge uppdelad enligt kön.⁷⁶ År 1870 fick flickor rätt att avlägga studentexamen. Folkskolan var främst avsedd för de lägre skikten i samhället, medan borgarklassen skickade sina döttrar till privata flickskolor. Det resulterade i att flickorna var avskilda i dubbel mening, utifrån klass och kön.⁷⁷ Syftet med flickskolorna kring sekelskiftet 1900 var att förvärva kulturellt kapital. Enligt Christina Florin och Ulla Johansson skulle unga kvinnor främst nyttja sina kunskaper i hemmet. De förväntades inte göra karriär som sina bröder. En ”salongsbildning” förespråkades, vilken innebar utvecklandet av social förmåga i umgängeslivet. Borgarklassens unga flickor i Sverige skulle lära sig konversera på franska, spela piano och brodera. Florin och Johansson visar i sin studie om det svenska läroverket

75. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 28. Kvinnan som agerade som barnjungfru var i själva verket släkt med familjen Ekman. Men hennes uppdrag var att fungera som alltiallo, sällskapsdam, resesällskap samt ägna sig åt barnpassning.

76. Beate Lundbergh skiljer mellan fysisk, moralisk och intellektuell fostran. Hon menar att borgerlighetens döttrar hade en form av ”organiserad uppfostran i hemmet”. Under 1800-talet förekom det även att kunskap förmedlades av en anställd guvernant. I takt med att flickskolan fick en mer bestämd utformning blev dock en mer institutionaliserad utbildning allt vanligare, något som kan betraktas som en typ av formell utbildning, emellertid annorlunda utformad än de för pojkar avsedda statliga läroverken. Beate Lundbergh, *Kom ihåg att du är underlägsen*, s. 204–206.

77. För en översikt över den svenska flickskolans utveckling se Gunhild Kyle, *Svensk flickskola under 1800-talet* (Göteborg 1972).

hur flickskolan utformade sin undervisning efter det ”talade språket”. Efter hand kom flickskolorna att präglas av ett borgerligt ideal med nyttan i centrum, där det adliga idealet med salongen i fokus fick stå tillbaka. Ambitionen var, som Florin och Johansson konstaterar, att fostra blivande husmödrar.⁷⁸

I Agnes Ekmans fall framstår inte skolgången som betydelsefull. Skolan omnämns endast i samband med speciella aktiviteter eller vid frånvaro. Samtidigt var det ändå viktigt att framstå som duktig, som när Agnes konstaterar att ”[v]i fingo betyg, jag fick a i ordning flit uppförande, godkändt i alla ämnen. Den enda i klassen”⁷⁹, eller när hon nämner att ”[h]ela vår klass fick bakläxa i franska utom jag och några andra flickor.”⁸⁰ Trots att studier inte var något som prioriterades för flickor under denna tid ingick det likväl i det borgerliga idealet att vara skötsam och flitig. Agnes prioriterade emellanåt annat före skolan. Hon skriver kortfattat: ”Skolan började, men inte jag”.⁸¹ Hon ägnade tiden åt andra sysslor såsom svampblockning. Att döma av hennes betyg hade hon vissa år hög frånvaro. Anteckningarna visade att det delvis berodde på sjukdom, men ibland på att hon var upptagen med andra sociala aktiviteter som förmodligen ansågs vara viktigare.⁸² Detta verkar dock inte ha påverkat betygsättningen. Inte heller verkar föräldrarna ha varit upprörda över hennes frånvaro från skolan.

Det är uppenbart att sönernas utbildning prioriterades. I Agnes dagbok noteras exempelvis att den äldre brodern Albert studerade vid Handelsinstitutet.⁸³ Familjen anlätade extra lärare när de hade problem med studierna. Som vuxna tjänstgjorde också båda sönerna utomlands samtidigt som de fick tillfälle att se världen genom att resa runt utomlands och kunde även tillägna sig fritidssysslor. Albert arbetade

78. Christina Florin & Ulla Johansson, ”Där de härliga lagrarna gro”. *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914* (Stockholm 2000), s. 122–123.

79. Agnes Ekmans dagbok 21.10.1901, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

80. Agnes Ekmans dagbok 8.5.1900, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

81. Agnes Ekmans dagbok 2.9.1902, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

82. Agnes Ekman var frånvarande under höstterminen 1903, totalt 82 lektioner. Se Personliga handlingar 1894–1977, 1a:17, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

83. Agnes Ekmans dagbok 26.8.1902, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

vid Crédit Lyonnais 1907, samtidigt som han tog lektioner i fäktning och besökte teatrar och museer.⁸⁴ Det enda undantaget bland döttrarna var Sigrid, som hade planer på att bedriva studier vid Handelsinstitutet för att så småningom arbeta på allvar i familjeföretaget. En kortare tid arbetade hon extra i en handelsbod.⁸⁵ Hur de övriga familjemedlemmarna ställde sig till detta framkommer inte i källmaterialet. Men hon genomförde aldrig sina planer. Framför allt var man inriktad på att sönerna antingen skulle följa fadern i fotspåren eller gå den lärda banan.⁸⁶ Äldsta sonen Carl studerade vid Kungliga Tekniska Högskolan och Albert arbetade en tid som banktjänsteman, men efter studier i lantbruksteknik blev han agronom.⁸⁷

Överlag diskuteras döttrarnas framtidsplaner rörande studier sparsamt i Hedda Ekmans dagböcker, till skillnad från sönernas framtidsplaner. Däremot kan man utläsa av dagböckerna att döttrarna fick privatlärare om de inte hade möjlighet att gå i skolan på grund av sjukdom. De två yngsta döttrarna Sigrid och Birgit fick nästan uteslutande hemundervisning av Hedda som lärde dem att läsa och skriva.⁸⁸ Men familjen anlätade även fröknar som undervisade dem i olika ämnen i hemmet. Efter avslutad skolgång genomförde Hedvig liksom Sigrid, sjukvårdskurser, vilket var vanligt bland borgarklassens flickor.⁸⁹ Birgit som var betydligt yngre än de övriga i syskonskaran utbildade sig till barnsköterska innan hon gifte sig.

I början av 1900-talet gick Agnes Ekman på Nya Elementar-Läroverk för flickor i Göteborg som grundats 1867. I Göteborg fanns ett antal flickskolor vilka ofta var ett resultat av privata donationer. Göteborgs Nya Elementarläroverk för flickor hade i slutet av 1870-talet mellan 170 och 180 elever. Skolan hade en tydlig koppling till familjen Ekman och andra ledande familjer i staden. Skolans styrelseordförande var vid grundandet konsul Oscar Ekman (Agnes farfars bror). I samband med Oscar Ekmans död i maj 1907 ersattes han av Agnes far Johan,

84. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 241.

85. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 280.

86. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 35. Det kan jämföras med internationella studier som betonat hur unga flickor i företagsfamiljer sällan setts som kompetenta att ta över verksamheten. Vera & Dean, 'An examination of the challenges daughters face in family business succession'.

87. *Dagens Nyheter* 10.3.1961.

88. Se Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I.

89. Se Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 375.

som i sin tur ersattes av Agnes bror Carl. Man kan därför tänka sig att skolan hade en generös inställning till Agnes frånvaro. Det kan givetvis ha påverkat hennes positiva attityd till skolan. Flickskolornas idé i Göteborg var att förstärka medfödda egenskaper, men även att ge eleverna allmän kunskap utöver sällskapstalanger, vilket flickskolor i allmänhet kritiserades för.⁹⁰

Samtidigt framställde Agnes också studiebegåvade flickor som avvikande. I samband med konfirmationen på Stora Malm 1904 skriver hon att den historieintresserade och allmänbildade Mary Bornstedt var en främmande fågel. ”I början trodde vi ej att hon var riktigt klok, ty hon såg verkligen så konstig ut”.⁹¹ Den andra kamraten Märta Tamm skildrades också i liknande ordalag. Hon uppfattades som ”begåfvad” då hon ”skulle ta studentexamen och bli folkskolelärarinna”.⁹² För Agnes framstod de intellektuella flickorna som originella och udda. Hon accepterade dem, men uppfattade dem som avvikande, då de bröt mot gängse könsnormer.

Det religiösa inslaget i familjen Ekman var inte särskilt betydande, även om man ansåg sig följa kristna värderingar. I början av sitt äktenskap var Hedda Ekman särskilt noga med att läsa böner och besöka kyrkan kontinuerligt. Barnen Ekman konfirmerades, men någon utpräglad roll spelade inte religionen inom familjen.⁹³

Skolsystemets utformning kan ses som ett uttryck för rådande kvinnosyn. Flickorna förbereddes främst inför äktenskap, där de även väntades uppvisa representativa färdigheter. Söner från familjeföretag övades inför yrkeslivet. Håkan Lindgren skriver om hur bankdirektören A. O. Wallenberg pläderade i en riksdagsmotion från 1884 för att söner skulle fostras till att bli oberoende och ”viljestarka”, medan döttrar förväntades vara ”plikttrogna”.⁹⁴

90. Edit Hedin, *Göteborgs flickskolor. En historisk återblick* (Stockholm 1967).

91. Minnen och anteckningar från Stora Malm av Agnes Ekman Sommaren 1904, Personliga handlingar 1904–1972, 1a: 14, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

92. Minnen och anteckningar från Stora Malm av Agnes Ekman Sommaren 1904, Personliga handlingar 1904–1972, 1a: 14, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

93. Hedda Ekmans annotationsalmanacka år 1888, Hedda Ekmans samling A88, D:1, Kvinnosamlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.

94. Håkan Lindgren, 'Esse non videri: Om värderingar och självbilder i den Wallenbergska familjetraditionen', s. 169; Ylva Hasselberg & Peter Hedberg (red.), *I samma båt. Uppsatser i finans- och företagshistoria tillägnade Mats Larsson* (Uppsala 2003).

Uppfostran kunde se olika ut inom de ledande företagsfamiljerna i Sverige. Men ofta kretsade fostran kring plikter och moral kopplat till arbete och familjeföretagande. Barnen Wallenberg inskolades i ett tänkande där fadern var en auktoritet som erbjöd förtroliga samtal med sönerna, samtidigt som krav och förpliktelser underordnade söner såväl som döttrar. Synen på plikt gentemot familjen och verksamheten gjorde förstås att det lätt kunde uppstå distans mellan förälder och barn. I familjen Wallenbergs fall innebar det att barnen skickades utomlands under långa perioder för studier.⁹⁵ Barnen Ekman verkar av källmaterialet att döma ha fostrats i något friare anda, utan faderlig auktoritet. Det var förvisso den borgerliga konventionen som styrde.⁹⁶

Fostran i det sociala rummet

Svenska familjeföretagares döttrar befann sig ofta på arenor där de övades i socialt umgänge. I början av 1800-talet skulle borgerlighetens unga kvinnor anpassa sig till föräldrarnas önskemål.⁹⁷ Enligt Eva Lis Bjurman kunde det resultera i begränsad frihet för borgerlighetens flickor. Unga flickor var tvungna att kontrollera sina kroppar och vara återhållsamma med känslor. Avsikten var att dels göra dem attraktiva på äktenskapsmarknaden, dels kontrollera deras sexualitet. Genom att styra deras beteendemönster hoppades man skapa gott anseende för hela familjen.⁹⁸ Familjen Ekman stod på höjden av sin framgång kring sekelskiftet 1900 och man kan tänka sig att Agnes och hennes andra systrar inte hade så mycket till uppgift att främja ett socialt och ekonomiskt uppåtstigande som att befästa den position familjen redan hade, socialt och ekonomiskt. Den äldsta dottern Hedvig var först med att introduceras till baler och bjudningar.⁹⁹ Det stora utrymme som det sociala livet gav kan ge en bild av vad det var som ansågs viktigt att rapportera kring. Mot bakgrund av detta aktualiseras således den sociala dimensionen av fostran. Det sociala umgänget blev med andra ord som en form av skolgång. Historikern Anthony Fletcher

95. Lindgren, 'Esse non videri', s. 169.

96. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 331. Döttrarna Ekman skickades utomlands för studier i England.

97. Eva Lis Bjurman, 'Ögat i spegeln: om unga flickors behag och bildning under 1800-talets första årtionden', Karl-Olof Arnstberg (red.), *När var tar sin* (Stockholm 1988), s. 54.

98. Bjurman, 'Ögat i spegeln', s. 54.

99. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 175–176.

har visat hur pass medveten och kontrollerad denna process var i en brittisk kontext.¹⁰⁰

I Agnes tidiga dagböcker från 1900 skrivs den sociala interaktionen fram som den kanske viktigaste delen i vardagslivet. Det som Agnes lägger tid på att skildra är vem hon träffat, vilka platser hon besökt och vilka aktiviteter hon deltagit i. Redan tidigt började alltså träningen inför vuxenlivet. Vid tolv års ålder skriver Agnes:

På e.m. var jag bjuden på barnbal till Edith Engbladh. Först när vi kommo dit drucko vi té med kakor. Så dansade vi. Sedan drucko vi bål och sockerdricka och äto äpplen, apelsiner, nötter, fikon, chokolad och karameller. Därefter dansade vi till supén. Vi voro omkring trettio. Där voro några pojkar men mest flickor.¹⁰¹

Barndomens sociala aktiviteter efterliknade vuxenlivets: ”Jag var på symöte [...]. Vi drucko choklad först och sedan sydde vi en stund. Därefter äto vi apelsin och lekte tills kvällsmat.”¹⁰² Agnes medverkade till att organisera en syklubb, där mötena imiterade de vuxnas aktiviteter och där barnen instiftade egna regler och arrangerade klubbmöten med inklusion och exklusion av vissa individer.¹⁰³

Under lång tid syftade dock socialt umgänge till förströelse snarare än till representation: ”[p]å e.m. på bal hos Gunhild. Vi voro 20 flickor och 20 pojkar. Vi dansade hela tiden men hade ej roligt. Jag gick hem 9.45. Hemtning 11.30.”¹⁰⁴ Balerna förberedde barnen inför den framtida äktenskapsmarknaden. Det var inte ovanligt att de som vuxna råkade sin blivande make/maka i dansens virvlar. Själva dansen var ett sätt att genuskoda mötena mellan flickor och pojkar, där mötesformerna var informella, men bestod av en socialt skiktad grupp individer som förväntades bete sig på ett specifikt sätt, följa en viss klädkod och markera sin sociala status utifrån familjens namn och position i samhället.¹⁰⁵ Agnes och hennes äldre syster Hedvig var givna gäster vid dessa tillställningar. Ibland följde fadern med som ”förkläde”. Men när dött-

100. Fletcher, *Growing up in England*.

101. Agnes Ekmans dagbok 3.3.1900, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

102. Agnes Ekmans dagbok 17.3.1900, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

103. Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, RA.

104. Agnes Ekmans dagbok 15.1.1901, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

105. Lindgren 'Esse non videri', s. 171; Rundquist, *Blått blod och liljevita händer*.

rarna blev äldre ansågs det också opassande för föräldrarna att spionera på sina döttrar.

Källmaterialet visar hur den sociala sfären successivt vidgades. Agnes följde med på flera visiter. Ju äldre hon blev desto mer deltog hon i faderns umgänge. Hon tilldelades representativa uppdrag. När Italiens änkedrottning besökte Göteborg fick exempelvis Agnes i uppgift att överlämna en rosbukett.¹⁰⁶ Bengt Hildebrand skriver i *Svenskt biografiskt lexikon* att Johan Ekman inte gjorde sig speciellt känd i riksdagen, däremot hade han ett omfattande nätverk vilket han kunde utnyttja till sin fördel och därigenom skapa sig mer makt och inflytande. En viktig pusselbit i detta ”nätverkande” utgjorde dottern Agnes, som agerade värdinna och sällskapsdam. Vårdinneskap har inom forskningen ofta setts som irrelevant för företagandet, men det fyllde tvärtom en viktig funktion för familjeföretagare som ville skapa långsiktiga nätverk.¹⁰⁷ Att ha en kvinna eller ung flicka vid sin sida var ett sätt att skapa legitimitet och status så länge hon fick sina gäster att känna sig behövda och välkomna.¹⁰⁸

Dagböckerna ger en ingående inblick i hur det sociala umgänget breddades efter hand. I början av 1900-talet träffade Agnes framstående personer från olika delar av Sverige. Hon var således inte geografiskt begränsad i sitt umgänge. Av skildringarna, där hon i allmänhet nämnde namnet på de människor hon träffade, framgår att bekantskapskretsen var vid och omfattade folk från såväl Stockholm och Göteborg som andra delar av landet. Samtidigt som umgängeskretsen var omfattande, var den socialt homogen och bestod främst av adliga namn samt andra ledande personer från samhällets övre skikt.

Socialt umgänge skedde i form av kulturella aktiviteter som teaterbesök, operabesök och konserter. Arenorna för socialt umgänge kunde identifieras som olika typer av möteslokaler och rum för nöjen. Socialt umgänge utspelade sig även i hemmet där det arrangerades bjudningar, men det kunde lika gärna utspelas i andras hem, på hotell, på restauranger eller på biografier. Här spelade också Agnes förtjänsten och det kulturella kapital som hon hade erhållit från hemmet en viktig roll. Agnes var på flera sätt en socialt och kulturellt aktiv ung

106. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 183.

107. Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria*.

108. Hildebrand, ”Johan Ekman”. Jfr Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria*.

kvinnor. Kulturella aktiviteter, på ett liknande sätt som socialt anpassade språkstudier, tycks framför allt ha varit riktade utåt och avsedda att fylla en social funktion.

Borgerligheten i Sverige ägnade sig åt mer friluftsbetonade aktiviteter som ridturer, segling och tennis. Nordlund Edvinsson har i sin forskning skrivit om jakt som ett socialt kitt för näringslivets toppar. Jakt var emellertid en sysselsättning som nästan helt exkluderade kvinnor och vi finner således inte Agnes och hennes systrar i dessa miljöer.¹⁰⁹ Däremot var idrottsliga aktiviteter en del av hennes fostran, och hon var sedan tonåren en flitig tennisspelare. Tid ägnades också åt segling, skridskoåkning, gymnastik, badminton och andra typer av passande idrotter för unga, borgerliga flickor.¹¹⁰ Det framställs i dagböckerna som att det är viktigt att inte enbart vara socialt aktiv utan även att ta hand om sin kropp och fysiska företräden.

Förutom kulturella aktiviteter bestod vardagen av middagar, visiter, shopping, promenader, resor etc. Dessa passade väl in i den borgerliga livsstilen. Men det ansågs också vara ett viktigt inslag i företagsfamiljens strävan att befästa sin status, umgås med rätt personer och knyta kontakter som var av betydelse för såväl familj som företag. Agnes roll i familjen Ekman förändrades när den äldsta systemen Hedvig gifte sig med greve Claes Piper år 1907. Tidigare hade Hedvig ofta följt med fadern Johan på middagar och andra sociala aktiviteter. Sedan intog i stället Agnes platsen bredvid fadern. Hon pendlade mellan Göteborg och Stockholm, där hon bodde hos fadern. I Stockholm förde hon år 1910 ett hektiskt socialt liv:

Promenerade med Pappa. Hos Louise Gyllenstierna på visit. Hos Afzelius på visit. Drack te med Elsa, Otto och löjtn. Å. Promenerade på Strandvägen sen. Bjuden på middag af fru Wijk, med Hellner. Voro sen på Vitterhetsakademiens högtidsfest. Gingo hem, träffade Pappa och sutto i Porslinskafeet.¹¹¹

Pappa och jag samt Dan Broströms voro bjudna till kanslirådet Hultgrens på Saltskog. Foro dit ½ 4. Besågo egendomen, som voro förtjusande, åto middag ½ 7, en liten parisiska var med. En mkt. glad middag, sutto sen en stund vid brasan, foro kl. 10.¹¹²

109. Nordlund Edvinsson, *Broderskap i näringslivet*.

110. Agnes Ekmans dagböcker 1900–1903. Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

111. Agnes Ekmans dagbok 20.3.1910, Personliga handlingar 1906–1957, 1a:16, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

112. Agnes Ekmans dagbok 4.5.1910, Personliga handlingar 1906–1957, 1a:16, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

Dan Broström var en väletablerad företagare/redare från Göteborg som tillhörde näringslivets toppskikt. Affärer blandades på detta sätt ofta med nöje och Agnes deltog plikttroget vid sin faders sida. Det är i dessa kretsar svårt att skilja mellan privat och offentligt då affärskontakter ofta knöts under privata former. Källmaterialet visar således på flera intressanta dimensioner, vilket pekar på att dottern till en familjeföretagare inte var en passiv aktör, utan i högsta grad involverad i det sociala umgänget, där hon successivt involverades i faderns kontaktnät. Hennes uppgift var inte enbart att skapa trivsel, utan umgänget innebar också att hon accepterades som en viktig aktör i det ofta mansdominerade sällskapet.

Vilka roller var möjliga för företagardottern?

Det fanns lite utrymme för en dotter i en svensk företagsfamilj att göra uppror eller bryta mot normer. Borgarklassens flickor fostrades i såväl hemmet som skolan till att vara rustade inför vuxenlivet med höga krav på sociala färdigheter. Agnes dagliga skildringar av sociala och kulturella aktiviteter i dagboken synliggör den borgerliga livsstilen. Den utåtriktade livsstilen med socialt umgänge och kulturella aktiviteter samt resor tyder på ett relativt fritt svängrum. Agnes Ekman antog ett flertal roller i takt med att hon blev äldre. Vanligt förekommande inom borgerligheten var under denna tid välgörenhetsarbete. Liknande exempel finns även i internationella studier över borgerligheten.¹¹³ Det var något som även Agnes Ekman ägnade sig åt, bl.a. genom engagemang inom barnkrubban och skollovskolonin.¹¹⁴ Sysslorna kopplades inte direkt till själva familjeföretaget, men kunde i förlängningen användas som ett sätt att skapa ett gott rykte kring det Ekmanska namnet.

Om man ser närmare på relationen till föräldrarna kan man dessutom skönja hur Agnes Ekman anpassade sin roll efter faderns och moderns sysslor. På så vis kunde hon också vara behjälplig i olika sammanhang. Som dotter i familjen hade hon inte samma förväntningar på sig som sönerna. Det förväntades emellertid att hon skulle befinna sig på den äktenskapliga marknaden och värna om familjens ställning. I det sociala umgänget kunde hon också användas som en resurs för familjen/ledaren genom att skapa trivsel och ta emot gäster.

113. Se bl.a. Davidoff & Hall, *Family Fortunes*.

114. Agnes Ekmans dagbok 30.7.1902. Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

Att representera familjen

Etnologen Orvar Löfgren menar att fadern i den borgerliga svenska familjen gärna umgicks med sina barn, även om han inte var fysiskt närvarande i hemmet lika ofta som modern. Fäder kunde ta sig an olika typer av sysslor såsom högläsning eller museibesök tillsammans med barnen.¹¹⁵ John Tosh beskriver hur den typiska borgerliga mannen i England värnade om att tillbringa tid med sina barn, även om denne i allt större utsträckning också eftersökte nöjen utanför hemmet.¹¹⁶ De flesta direktörer i svenskt näringsliv var upptagna av mycket arbete. Agnes kallade fadern Johan ”Mubbis” (variant av gubben). Självar hon hans ”egen älskade lilla Agnes” eller lilla ”Nanne” som hon kallades inom familjen. De bevarade breven från fadern är författade med omtanke om hennes välbefinnande. När Agnes var i 20-årsåldern hade bandet mellan dem blivit starkare i takt med att hon allt oftare bodde hos fadern i Stockholm. När Agnes övernattade på hotell uppmanade han henne: ”Gå och lägg dig tidigt imorgon qväll och säg till så du blir väckt”.¹¹⁷ Pengar skickades till henne vid behov, när hon var borta från hemmet.¹¹⁸ Helt oberoende var hon inte. I fall Agnes skickades på längre resor hade hon alltid sällskap eller möttes upp av någon pålitlig person.¹¹⁹ Liknande exempel som illustrerar faderlig omsorg och kontroll kan hämtas från andra företagsfamiljer både i svensk och i internationell kontext.¹²⁰ Att Agnes spelade en särskild roll kan också ha berott på att Johan i egenskap av riksdagsman var i behov av sällskap. Han behövde ha någon som representerade familjen då han vistades i Stockholm.

Till skillnad från bröderna Carl och Albert följde Agnes med fadern på resor samt på visiter som direkt eller indirekt kan förknippas med

115. Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan* (Lund 1979), s. 97–98.

116. John Tosh, *A Man's Place. Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England* (New Haven 2007).

117. Brev från Johan Ekman till Agnes Ekman 11.8.1909, Brev till Agnes Ekman från Johan Ekman, hennes far, 1898–1918, Korrespondens 1868–1918, Agnes Hellner f. Ekman släktarkiv, 1A:1, Riksarkivet.

118. Brev från Johan Ekman till Agnes Ekman 27.7.1909, Brev till Agnes Ekman från Johan Ekman, hennes far, 1898–1918, Korrespondens 1868–1918, Agnes Hellner f. Ekman släktarkiv, 1A:1, Riksarkivet.

119. Jämför med inlägget om systemen Hedvig. Agnes Ekmans dagbok 7 april 1900, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjarkiv, RA.

120. Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria*; Brunnström, *Ägare och kapital*; Tosh, *A Man's Place*.

hans yrkesverksamhet. Genom den nära relationen till fadern tycktes det sociala rummet i hög grad vara öppet för henne, och det är möjligt att den nära relationen till fadern gav henne extra svängrum. Hon var insatt i hans politiska utövning och följde medvetet politiska skeenden:

Var i 2:a kammaren, en mkt. intressant interpellationsdebatt i fredsfrågan. Träffade Hellner. – Var på té hos kommandörkapten Ullfs, var ensam där. Sällskap hem med Ingeborgh. På middag hos Gaby Ericssons på Grand. Kapten Lagerbergs, statsrådet v. Sydow, ingenjör Roos samt Malin Richert voro där. Efter middagen måste alla herrarna gå till Riksdagen.¹²¹

Hade bjudit Elsa Schwerin och protokollsekreterare Isberg på middag på hotellet ½ 7. En mycket trevlig middag. Sutto sedan i Porslinskaféet. Pappa gick ifrån en stund för att följa af kungen som for till Cap Martin. Gingo sen på Cabaret vid Strömparterren, där var mycket trefligt och lustigt. Gingo sen till Grand, superade, sutto i Kaféet. En mycket trevlig kväll!¹²²

Agnes förefaller ha varit minst lika viktig för faderns välbefinnande som för hans nätverk. Johan Ekman skriver till henne då hon lämnat Stockholm att ”alla fråga mycket efter dig”.¹²³ Hans umgängeskrets bestod av politiker, högt uppsatta ämbetsmän, affärsmän och Göteborgare på plats i Stockholm. De umgicks också med släkt och andra vänner från societeten. Agnes var mycket viktig ur social synpunkt, då Johan Ekman helst inte ville vara utan kvinnligt sällskap. Johan Ekman skriver uppmuntrande: ”När du varit hemma något så kanske du och jag fara några små utflykter tillsammans”.¹²⁴ Andra noteringar i brev tyder på att han var i behov av att ha yngre damer omkring sig i sällskapslivet, i synnerhet eftersom han inte enbart ville omges av ”medelålders, mindre vackra fruntimmer”.¹²⁵ På flera sätt blir därför Agnes ställföreträdande för den sjukliga hustrun Hedda (modern). Den roll som Agnes antog kan således vara ett exempel på Hedda Ekmans ”miss-

121. Agnes Ekmans dagbok 22.3.1910, Personliga handlingar 1906–1957, 1a:16, Agnes och Johannes Hellners familjarkiv, RA.

122. Agnes Ekmans dagbok 8.3.1910, Personliga handlingar 1906–1957, 1a:16, Agnes och Johannes Hellners familjarkiv, RA.

123. Brev från Johan Ekman till Agnes Ekman 1.5.1911. Brev till Agnes Ekman från Johan Ekman, hennes far, 1898–1918, Korrespondens 1868–1918, Agnes Hellner f. Ekman släktarkiv, 1A:1, RA.

124. Brev från J. Ekman till A. Ekman, 27.7.1909, Agnes Hellner f. Ekman släktarkiv, korrespondens 1868–1918, 1A:1.

125. Brev från J. Ekman till A. Ekman, 14.9 odaterat, Agnes Hellner f. Ekman släktarkiv, korrespondens 1868–1918, 1A:1.

lyckande” i representativt avseende. Utåt sett tog Agnes på sig många av dessa uppgifter. Hedda uppmuntrade också sin dotter att skriva sina ”memoirer” eftersom hon fick uppleva så mycket under sin tid i Stockholm.¹²⁶ Genom fadern övades Agnes upp i ”kvinnorollen”, där värddinneskap och representation var hennes huvudsakliga uppdrag.¹²⁷ Yngsta systemen Birgit hade svåra hälsoproblem under de tidiga barnomsåren, vilket innebar att Hedda ägnade mycket tid åt henne. På så vis bereddes också en väg för de äldre döttrarna och i synnerhet för Agnes att bistå fadern i hans bostad i Stockholm. Att fostras till värddinna innebar en viss frihet, eftersom Agnes under långa perioder kunde utveckla egna intressen och slippa enformigheten i det borgerliga hemmets instängda vrå. Att synas i det sociala rummet var också ett sätt att representera familjen utåt, att knyta kontakter och utveckla nätverket tillsammans med fadern.

Inåt, i hemmets sfär, fungerade modern som en central figur vid sidan av fadern. Hedda var periodvis sjuklig, men framställs i Agnes dagböcker som intellektuell. Hedda Ekman läste också mycket facklitteratur och tidningspress.¹²⁸ Relationen till modern är dock inte framträdande i Agnes dagböcker. Modern omnämns förvånansvärt lite i Agnes dagbok under åren 1900–1915. Hon beskrivs som ”sjuklig”, ”är sängliggande” eller ”dålig”.¹²⁹ Samtidigt pekar också noteringarna på att hemmet inte kunde arrangera bjudningar i någon större utsträckning. Därför sköttes också mycket representation utanför hemmet av döttrarna Hedvig och Agnes så snart dessa hade uppnått tonåren. Det ifrågasattes inte av Johan Ekman eller av någon annan, i stället tycktes det ha funnits en tyst uppgörelse om att Hedda inte kunde, ville eller orkade delta. Det förekom långa separationer mellan Hedda och Johan Ekman, då denne var boende i Stockholm i samband med riksdagsarbete, kommittéarbete och affärsverksamhet. Inte heller detta upplevdes som avvikande eller udda.

126. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I, s. 336.

127. Nordlund Edvinsson, 'Standing in the shadow of the corporation'.

128. Se t.ex. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika. Anteckningar*, del I.

129. Agnes Ekmans dagbok 23.3.1902, 6.4.1902 ("Mamma fick gå upp") 24.4.1902 ("Mamma låg"), 27.4.1902 "Mamma ligger utanpå", Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjarkiv, RA.

I de fall där modern Hedda Ekman omnämndes i sociala sammanhang var det nästan alltid tillsammans med Agnes och några av syskonen. Med fadern Johan umgicks Agnes ofta ensam, men med modern Hedda umgicks de nästan alltid i syskongrupp. Hedda tog med sig döttrarna för att handla i ”bodan”.¹³⁰ När sönerna involverades spelade de ofta spel eller seglade. På så vis knöts modern till specifika fritidsaktiviteter. Gemensamma aktiviteter mellan mor och döttrar involverade dem även i välgörenhetsprojekt, t.ex. inspektion av skollovskolonin.¹³¹ I takt med att Hedda åldrades företog hon allt fler resor både utomlands och i Sverige. Enligt Agnes dagböcker spenderade också Hedda mycket tid med de två yngsta barnen. Det var ett resultat av de yngre döttrarnas stundtals svaga hälsotillstånd, vilket även ledde till operationer och långa inomhusvistelser.

Bevarad korrespondens pekar delvis på ett annat resultat. I dagboken hade modern ingen framträdande roll, men i korrespondensen var modern mer framträdande. Agnes rapporterade kontinuerligt till henne, när hon umgicks med fadern i Stockholm eller när hon var borta från hemmet i Göteborg under perioden 1906–1915. Breven gav inte mycket uttryck för känslor, utan fungerade i stället som informationskällor. Hon förväntades höra av sig, berätta vilka de hade mött, vad hon hade gjort, vem som hade kommit på visit, av vem de hade mottagit inbjudningar, vilka hon planerade träffa etc. Andra aspekter i breven rörde nöjen, umgängeskrets och eventuella resor. Själva korrespondensen var ofta ett sätt att bekräfta sitt umgänge, det vill säga det fanns ett behov av att synas på rätt plats, med rätt personer. Det var också ett sätt att fylla dagarna med uppgifter, eftersom Agnes bekräftade att hon kände sig nyttig i socialt syfte. Från Agnes sida framställs det som mycket viktigt att hon fanns på plats i Stockholm för att stödja fadern, hålla hans umgängesliv i gång m.m. Moderns uppgift blev då att ge henne bekräftelse på att det hon gjorde var viktigt för hela familjen och för verksamheten, inte minst eftersom det skedde i moderns ställe.¹³²

130. Se t.ex. Agnes Ekmans dagbok år 1900, 23.10.1900, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

131. Agnes Ekmans dagbok 30.7.1902, Personliga handlingar 1902–1978, 1a:21, Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

132. Bref från Agnes 1907–1914, Korrespondens 1894–1970, 1A:4, Agnes Hellner f. Ekman släktarkiv, RA.

Reproduktion och nätverk

Den narrativa fixpunkten i Agnes dagbok är utan tvivel det sociala umgänget. Dagbokens avsaknad av känslor men noga uppräknande av aktiviteter och personer kan tolkas som ett tecken på vad som ansågs som viktigt i det dagliga livet. Socialiseringen blir ur detta perspektiv inte endast ett tidsfördriv utan får en ytterligare dimension, den blir en skyldighet gentemot familjen, som man är en representant för. Genom att utgå från nätverkets betydelse kan man foga samman barnens fostran i företagarfamiljer med företagets intressen. Döttrar och söner kunde fungera som ett kapital för familjen genom att de utökade nätverket.¹³³ Företagsdotterns fostran kan, som i Agnes Ekmans fall, betraktas som en förlängning av familjeföretaget samt som ett led i att utveckla och upprätthålla nätverket. Hennes uppgift var att underhålla kontakter, visa omsorg om fadern och ställa upp på representativa uppdrag.

Tillgången till socialt kapital och informella nätverk har ofta spelat en avgörande roll i svenskt näringsliv.¹³⁴ Informella nätverk har, som Nordlund Edvinsson visat, traditionellt sett utgjorts av homosociala sammanhang som jaktsällskap, där kvinnor uttryckligen var förbjudna.¹³⁵ I det här fallet kan vi emellertid se att dottern fyllde en viktig funktion. Agnes blev ställföreträdande för sin mor. Då Hedda Ekman hade sviktande hälsa, yngre barn som var sjukliga samt en oförmåga eller ovilja att vara socialt aktiv i hög utsträckning i samband med bjudningar, fick dottern ta över många av hustruns funktioner i sociala sammanhang. I de tidiga dagböckerna var Johan Ekman ofta ensam borta på middag, senare följde Hedvig med, därefter fick Agnes ta över uppgiften. I stället för att behandlas enbart som en dotter, fick Agnes alltmer rollen som hustru i fråga om representativa funktioner. Agnes roll anpassades således efter de behov som uppstod inom familjen Ekman. Hennes roll kan därför betraktas som komplementär.

133. Om nätverk och familjer. Se bl.a. Ida Bull, 'Merchant households and their networks in eighteenth-century Trondheim', *Continuity and Change* 17 (2), 2002, s. 213–231; Eric Hobsbawm, *The Age of Capital, 1848–1875* (London 1975), s. 230 ff.

134. Anita Göransson, *Kvinnor, män och karriärer. Visioner och verklighet i näringslivet* (Stockholm 2003), s. 45–51; Lennart Bernhardtson, *Synliga & hemliga. Näringslivets ägare i den mediala offentligheten* (Höör 2013), s. 245.

135. Nordlund Edvinsson, *Broderskap i näringslivet*.

En företagardotter kunde således fungera som en typ av kapital, för att vidga eller stärka nätverket. Samtidigt var hennes sexualitet också hennes eget kapital att förvalta: för att bygga allianser, för att vara presentabel i andras ögon och verka som en bra representant för både familj och företag. Hennes kön var emellertid också ett hinder för att hon skulle få släppas in som en officiell representant för företaget. Fadern var mycket närvarande i Agnes liv, inte endast som privatperson utan även som företagsledare och yrkesman. Trots detta verkar Agnes inte ha kommit ifråga för att inta en officiell plats i företaget. Ju äldre Agnes blev desto mer frekvent blev också umgänget med fadern och hans vänner och kollegor. Övergången från flicka till ung kvinna skedde således parallellt med att umgänget utvidgades. I Stockholm umgicks hon mycket i faderns kretsar bestående av politiker och affärsmän; män som ofta var betydligt äldre än hon själv. Hon gifte sig med en av sin fars närmaste vänner, den 22 år äldre Johannes Hellner som var justitieråd och sedermera Sveriges utrikesminister. Här blev det påtagligt att Agnes hade ett slags reproduktivt kapital, som användes för att utveckla nätverket. Samtidigt som Johan Ekman upplevde en stor tomhet då Agnes inte kunde fortsätta vara hans värdinna i Stockholm, önskade varken han eller Hedda att Agnes ”skulle bli en gammal fröken”.¹³⁶ Ambitionen var att låta den yngre systemen Sigrid ersätta Agnes år 1915. Hon blev dock inte långvarig som faderns värdinna i Stockholm, utan föredrog livet i Göteborg med välgörenhetsarbete i Röda Korset, dagliga besök på docentföreläsningar samt lektioner i tyska och franska.¹³⁷

I samband med äktenskap förväntades döttrar anpassa sig efter maken, i stället för fadern. När Agnes Ekman gifte sig avvecklade hon samtidigt sina privata engagemang i välgörenhetsstyrelser. Agnes bidrog först till faderns nätverk och när hon sedan gifte sig bidrog hon i stället till sin makes. Agnes ville i samband med äktenskapet arbeta som Johannes ”privatsekreterare”, bl.a. började hon med att renskriva hans dagboksanteckningar och andra viktiga dokument, innan hon födde deras första barn.¹³⁸ Som utrikesministerhustru i Sverige kunde hon dra nytta av sina tidiga erfarenheter av att ha varit värdinna.

136. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika*, del II (1915–1918) (Göteborg 1918), s. 9.

137. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika*, del II, s. 83, 85.

138. Hedda Ekman, *Familjen Johan Ekmans krönika*, del II, s. 62.

Döttrarna Ekmans livsstil avspeglar konventionernas hierarki. När de gifte sig gav de upp sina filantropiska engagemang, de ackompanjerade inte längre fadern och familjeföretaget blev omedelbart makens komplement. Underförstått innebar det en anpassning till makens intressen, hans vänner och kontakter. I detta fall kom dock Johannes Hellner att bli integrerad i familjen Ekman och dess verksamheter. Han tog plats i Orrefors glasbruks styrelse som ordförande och blev även konsulterande jurist i Ekman & Co, vilket innebar att det kom in nytt blod i familjeföretaget. Att svärsöner blev involverade i verksamheten var nästan vanligare än att man gav dottern en position. Svärsöner kunde också fungera som substitut om söner eller eventuella fäder avled eller av någon anledning inte fungerade som ledare i verksamheten.¹³⁹

I fallet Agnes Ekman suddades den ofta förgivettagna gränsen mellan privat och offentligt ut. De långtgående fysiska och psykiska kraven på företagshustrun att representera inte bara sig själv och sin familj utan även mannens verksamhet övertogs i detta fall av dottern. Utöver det var kontrollen av döttrarnas sexualitet ofta långtgående eftersom döttrarna även var ett medel för att stärka allianser i de så viktiga nätverken; äktenskapsstrategier var ytterst viktiga i dessa kretsar. Kontrollen av kvinnors kroppar utgjorde en viktig del i familjeföretagets ekonomiska verksamhet då döttrar var viktiga för att utveckla nätverket genom äktenskapsallianser, och de fick därmed inte på något sätt riskera sitt rykte. Samtidigt hade företagshustrun ett krav på sig att föda barn för att säkra successionen i familjeföretaget, och hennes kropp stod i och med det i reproduktionens tjänst. Kvinnors roll i familjeföretaget, som alltså till mångt och mycket kunde hänföras till kroppen, har dock ofta lämnats obehandlad i företagsforskningen, vilken i stället mestadels har intresserat sig för det som i den borgerliga diskursen kan hänföras till den offentliga sfären. Den på så vis befästa dikotomin mellan det privata och det offentliga isolerar således familj och företag, och växelspelet dem emellan, vilket leder till en begränsad förståelse av familjeföretaget som organisationsform. De sociala konstruktioner som genomsyrar den borgerliga familjen naturaliseras således och åtskiljs i forskningen från företagets ekonomiska verksamhet.

139. Ann-Ida Broström som blev änka efter redaren Dan Broström kontrollerade familjeföretaget men lät sina svågrar leda verksamheten i väntan på att hennes son blev vuxen nog att ta över ledarskapet. Se Nordlund Edvinsson, *En osynlig företagshistoria*. För ett internationellt exempel se Craig, *Women and Business Since 1500*, s. 178.

Sammanfattande diskussion

I uppsatsen har vi diskuterat tre potentiella arenor för fostran: hemmet, skolan och det sociala rummet. Dessa arenor överlappar varandra, men poängen har varit att åskådliggöra och problematisera dotterns roll i det typiska svenska företagarhemmet.

Familjeföretag spelade en betydelsefull roll inom svenskt näringsliv under tidigt 1900-tal. Hos familjen Ekman kom döttrarna att användas som resurser för Johan Ekmans yrkesliv. I synnerhet kom den näst äldsta dottern Agnes att verka vid sin fars sida under perioden 1906–1915. Källmaterialet visar att döttrarna befann sig i utkanten av företaget, men samtidigt vävdes de gradvis in i det sociala umgänget, vilket spelade en viktig roll för att befästa familjens namn och anseende. Umgänget med bjudningar, baler och sociala arrangemang var också nödvändigt för att knyta kontakter som var till nytta för Johan Ekmans företagande och politiska agenda. Hemmet blev därför inte enbart en arena för förberedelse inför vuxenlivet, utan också en arena där döttrar kunde ta plats och bidra till verksamheten. Som en motpol till detta måste vi också förstå hur söner, till skillnad från döttrar, sågs som självskrivna ledare. På sönerna ställdes inte heller samma krav rörande social kompetens och umgängeskonst.

Redan som mycket ung under tidigt sekelskifte 1900 bestod Agnes Ekmans vardag till stora delar av symöten, samt privatlektioner i musik och studier i språk. Hennes systrar förkovrade sig i liknande sysslor. Det enda undantaget var hennes yngre syster Sigrid, som i källmaterialet beskrivs som en ”pojkflicka”, äventyrlig och okvinnlig, med egna intressen och mål. Materialet visar att döttrarna fungerade som sociala agenter för familjeföretaget. De förväntades vara representativa och välanpassade enligt ett borgerligt livsmönster. Detta möjliggjordes också av modern Heddas Ekmans sjukdomstillstånd samt de yngre systrarnas dåliga hälsa under barndomsåren. Det skapade utrymme för de äldsta döttrarna Hedvig och Agnes att ta på sig ”hustrurollen” och representera familjen och företaget.

Birgitta Jordansson har skrivit om hur det ”offentliga” och ”privata” kan ses som komplementära delar av en helhet.¹⁴⁰ I detta fall kan vi på ett liknande sätt se hur de två sfärerna inte alltid var åtskilda. Visst be-

140. Birgitta Jordansson, *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt* (Lund 1998), s. 57, 62–63.

fann sig män och kvinnor på olika platser, när de utförde sina sysslor. Men livet och verksamheten inom en företagsfamilj är betydligt mer komplexa och bör nyanseras mer, åtminstone när det gäller olika förutsättningar att driva företag. I vissa familjer var exempelvis hustrun av olika skäl tvungen att spela en annan roll. I familjeföretagen spelade generationsskiften en viktig roll för företagets överlevnad. Men man bör även undersöka aktörer som kunde ha informellt inflytande. Söner skulle exempelvis fostras för att kunna ta över och för att säkra företagets framtid. Det är därför av betydelse att även lyfta fram döttrar som aktörer i företagshistorien. Den fostran på olika arenor som vi här har lyft fram är på detta sätt direkt kopplad till verksamheten. Den tysta kunskap som familjemedlemmar i företagsfamiljen erhöll inom hemmets väggar visar på det bristfälliga i att betrakta ledningen av företaget som strikt rationell.¹⁴¹

Genomslaget för kärnfamiljsidealet med tydliga könsroller lämnas ofta oproblematiserat inom företagshistorisk forskning. Det innebär också att man inte undersöker familjemedlemmarnas olika ställning i familjen. När företagsforskare reproducerar dessa ideal genom att utgå från dikotomin privat–offentligt, och ofta lämnar det ”privata” därhän, sker också en naturalisering av denna familjekonstellation och de maktrelationer som den inrymmer. Samtidigt kan vi se hur det sker en separering utifrån kön i dessa miljöer. De skilda rum som detta resulterar i är, ur ett företagshistoriskt perspektiv, hierarkiska och på många sätt fostras döttrarna också till underordning. Kvinnans roll definieras utifrån mannens. På samma gång framgår det också att denna roll i själva verket är viktig för företagets fortlevnad. Dessa mångfaldiga praktiker genom vilka det sker en könssegregering skapar under denna period och i dessa kretsar bilden av unga kvinnor som enbart hemmahörande i den ”privata” sfären. Vi har med denna uppsats velat belysa och nyansera denna bild och därmed sökt öppna upp analysen av familjeföretaget för en vidare och mer komplex förståelse.

141. Andrew Popp, *Entrepreneurial families. Business, Marriage and Life in the early Nineteenth Century* (London 2012).

Mellan röda och vita

Svenska arbetarrörelsen och det finska inbördeskriget 1918

Det finska inbördeskriget bröt ut under ett känsligt skede i den svenska arbetarrörelsens utveckling. Under våren 1917 hade en stor opinionsrörelse i form av hungerdemonstrationer samt militär- och arbetarstrejker brutit ut. Händelseutvecklingen blev en del av striden om vilken linje arbetarrörelsen skulle driva, där en syndikalistisk och en socialdemokratisk parlamentarisk-demokratisk linje var de två mest framträdande.¹ Samma år splittrades Sveriges socialdemokratiska arbetareparti (SAP), och Sveriges socialdemokratiska vänsterparti (SSV) bildades. Partierna gick sedan i strid under valrörelsen samma år. Under oktober 1917 kunde SAP för första gången ingå i ett regeringsbildande, detta under den liberale statsministern Nils Edén. Regeringens grundläggande målsättning var att genomföra den på allmän och lika rösträtt baserade parlamentariska demokratin. Det är mot bakgrund av detta man för svensk arbetarrörelsens del kan betrakta det bolsjevikiska maktövertagandet i Petrograd i november 1917. För SAP:s partiledning uppfattades den nya makten i Ryssland som ett hot mot arbetet för den parlamentariska demokratin, som man inte bara arbetade för att genomföra i Sverige, utan också strävade efter att ideologiskt förankra i arbetarrörelsen. SSV däremot, lät sin tidning *Politiken* (efter den 1 november 1917 *Folkets Dagblad Politiken*, FDP) bli ett, visserligen inte helt okritiskt, språkrör för bolsjevikpartiet.² Det var i denna situation det finska inbördeskriget bröt ut.

1. Carl Göran Andræ, *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa* (Stockholm 1998), s. 33 och 35; Sigurd Klockare, *Svenska revolutionen 1917–1918* (Stockholm 1967), s. 69–70.
2. Aleksandr Kan, *Hemmabolsjevikerna. Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjevikerna under världskriget och revolutionsåren 1914–1920* (Stockholm 2005), s. 225.

Syftet med den här uppsatsen är att visa att den svenska regeringen tidigt agerade för det vita Finland, och inte, som tidigare forskning hävdade, först när det gällde att undvika en regeringskris i Sverige. Jag vill understryka hur Sveriges regering med ledande socialdemokrater, om inte öppet, så tydligare än forskningen tidigare har framhållit, handlade i enlighet med sina initiala sympatier för det vita Finland. Ett övergripande syfte är att ta ett slags helhetsgrepp på den svenska arbetarrörelsens agerande, interna konflikter och förhållningssätt under de månader som kriget pågick.

Tidigare har Carl Göran Andræ forskat om Sveriges ställningstaganden under denna tid.³ På framför allt hans resultat baserar sig Ingvar Flinks artikel i *Norden och krigen i Finland och Baltikum 1918–1919* från 2004, liksom Yvonne Hirdmans summering i *Sveriges historia 1920–1965* från 2012.⁴ Alla tre visar på klyftan mellan de två svenska arbetarpartiernas ledningar. Bestämmande för SAP:s ledning, har Andræ summerat, blev dels synen på parlamentarism och demokrati, dels lojaliteten med de liberala koalitionsbröderna i och utanför regeringen.⁵ SAP anklagade den finska socialdemokratin för att ha förnekat demokratis fundament och i stället proklamerat minoritetens våldsmakt över folkflertalet.⁶ SSV däremot instämde i det röda Finlands förklaring av krigets orsaker och solidariserade sig med den nya politiska kursen i Helsingfors.⁷ Den tidigare forskningen har alltså redogjort för den svenska regeringens ageranden. Det finns dock mer att behandla här som inte har framkommit tidigare.

I denna uppsats presenteras också hur svenska Landsorganisationens ledning och särskilt berörda fackförbund agerade. Arbetarrörelsens gräsrotter, organiserade i arbetarekommuner och fackklubbar, belyses. Andræ har räknat till att minst 550 möten arrangerades inom arbetarrörelsen apropå Finland. Han skildrar kortfattat den stora mötesverksamheten som en uppifrån organiserad aktion, startad av SSV och SAP på var sitt håll. Rörelsen förhindrade ett officiöst svenskt ingripande för

3. Andræ, *Revolt eller reform*.

4. Ingvar Flink, 'Svenska krigsförluster i Finland', *Norden och krigen i Finland och Baltikum 1918–1919* (Helsingfors 2004); Yvonne Hirdman, *Sveriges historia 1920–1965* (Stockholm 2012).

5. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 177.

6. Andræ citerar *Social-Demokraten* från den 12 februari 1918, *Revolt eller reform*, s. 176.

7. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 176; Flink, 'Svenska krigsförluster i Finland', s. 30.

det vita Finland och försvarade dessutom frivilliga insatser.⁸ Men vad sades på dessa möten? Hur uppfattade mötesdeltagarna regeringens politik? När jag har undersökt detta och ställt det i relation till regeringens och SAP-ledningens agerande framträder en bild av motsättningar inom arbetarrörelsen som gör att vi bör uppfatta denna stora opinionsrörelse på ett delvis annat sätt än vad tidigare forskare gjort.

Den svenska socialdemokratiska ledningens initiala reaktioner

Den 30 november 1917 rapporterade den svenske generalkonsuln i Helsingfors, Walter Ahlström, till den svenska regeringen att röda garden, ”ryska soldatesk” och ”lösa befolkningselement” gjort sig skyldiga till våld mot såväl svenska som finska undersåtar. Sveriges vicekonsulat i Kemi, Lovisa och Åbo skulle alla ha utsatts för väpnad husundersökning.⁹ Enligt Ahlström hade den finske borgerlige regeringsmedlemmen Heikki Renvall sagt honom att den finska staten saknade makt att skydda svenska undersåtar och deras egendom i Finland. Särskilt berodde detta på det stöd som den ”ryska soldatesken” gav – vad antingen Ahlström eller Renvall kallade – revolutionsrörelsen.¹⁰ Ahlströms fortsatta rapporter till Sveriges regering präglades av vädjanden om en svensk militär insats i Finland. Visserligen hade Ahlström ”talat om detta” med Finlands regering och då fått veta att regeringen inte önskade en svensk militär insats, men Ahlström hade ändå intrycket att den inte skulle tacka nej om Sverige erbjöd stöd.¹¹

Den 20 januari, några dagar innan kriget bröt ut, ansökte Finlands *chargé d'affaires* i Sverige, Alexis Gripenberg, via just Ahlström om 5 000 gevär med ammunition för skyddskårerna. Gripenberg vände sig till utrikesminister Johannes Hellner, vilken genast meddelade statsministern Nils Edén. Bägge var säkra på att förfrågan skulle tillmötesgå. När saken väl togs upp i riksdagens hemliga utskott gjorde dock de socialdemokratiska mötesdeltagarna motstånd. Riksdagsledamot Bernhard Eriksson från Grängesberg avvisade bestämt en vapenförsäljning, med hänvisning till att en sådan skulle väcka förbittring bland

8. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 184.

9. Johannes Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik i förhållande till Finland under tiden från Finlands självständighetsförklaring till det finska inbördeskrigets slut* (Stockholm 1936), s. 8.

10. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 8.

11. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 159; Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 9.

svenska arbetare. De övriga socialdemokraterna instämde.¹² Hellner påpekar i sin vitbok från 1936 att en socialdemokrat vid mötet hävdade att striden i Finland stod mellan arbetarklassen och bourgeoisien. De socialdemokratiska riksdagsledamöterna intog samma hållning som utskottets medlemmar:

Med stöd av nya meddelanden som dag för dag strömmade in rörande upprorets utveckling, framhöll de, att arbetarna i Finland i stora skaror anslöto sig till upproret under ledning av Manner, Tokoi, Sirola m.fl. personer, som vore välbekanta för de svenska arbetarnas ledare och som haft många förbindelser med dessa. Om de svenska arbetarna funne, att den svenska regeringen understödde de vita mot arbetarna, skulle de socialdemokratiska regeringsledamöternas ställning bliva ohållbar.¹³

Hellner delade själv denna uppfattning: statsministern uppvaktades dagligen med resolutioner ”emot varje slags understöd åt de vita”. Därför var även de regeringsmedlemmar som själva inte hade sådan hänsyn att ta ändå tvungna att beakta det faktum att ett beslut om intervention i Finland omedelbart hade sprängt regeringen och framkallat ett regeringsskifte.¹⁴

Sjöminister i Sveriges regering var socialdemokraten Erik Palmstierna. Under dessa dagar konstaterade han i sin dagbok att SAP:s sympatier låg hos det borgerliga Finland, hos ”den av svensk överklass ledda ordningsmakten”, som, noterade Palmstierna, stod mot arbetare och torpare. Kriget hade artat sig efter ”rena klasskampslinjer”, varför transitering till det vita Finland skulle bli svår. Ett offentligt ställningstagande för de vita skulle utlösa allvarliga strider i Sverige, bedömde Palmstierna; oro skulle uppstå bland ”våra egna arbetare”. Detta var alla i partiets förtroenderåd överens om.¹⁵ Vid utskottets första behandling av vapenexportfrågan skrev Palmstierna att hans partikamrater, ecklesiastikminister Värner Rydén och det konsultativa statsrådet Östen Undén, inte bara var emot export för att det skulle göra partiledningens egen ställning i arbetarrörelsen omöjlig, utan också för att det kunde binda den finska arbetarrörelsen till bolsjevikerna, genom att den finska arbetarrörelsen då i sin tur skulle behöva nya vapen från

12. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 170.

13. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 9.

14. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 15.

15. Erik Palmstierna, *Orostid: politiska dagboksanteckningar 2, 1917–1919*, s. 127–128, 130–131.

Ryssland.¹⁶ För sin del instämde Palmstierna delvis i Edéns och Hellners uppfattning, att Sverige borde se till att den borgerliga ordningsmakten fick övertaget för att skydda Sveriges intressen i Finland. Det var dessutom angeläget att stoppa den ”ryska smittan” innan den nådde Sverige.¹⁷ Men någon vapenförsäljning blev det alltså inte, särskilt sedan den liberale krigsministern Erik Nilsson avrätt med motiveringen att det svenska vapenförrådet var mycket knappt.¹⁸

Gällande partiledaren Hjalmar Brantings ställningstagande har vi vid krigets inledning åtminstone två källor. Den första består i Herman Gummerus, som 1918 var finländsk diplomat i Stockholm och en av jägarrörelsens organisatörer. År 1936 uppgav Gummerus att Branting hade sagt att Gummerus kanske hade rätt i sak i sin förfrågan om vapenhjälp, men att om Branting yrkade på att hjälpen måste beviljas, så skulle han förlora allt inflytande över sitt parti. Dessutom skulle det hela kunna leda till uppror i Norrland, om krigsmateriel transporterades för den vita arméns räkning.¹⁹ Den andra källan var Palmstierna:

Br. framhåller för sin egen del mycket starkt att, om han står i val mellan arbetarrörelse och demokrati, måste *han* välja det senare. Han säger det rent ut i sin egen partistyrelse. Br. vill transitera vapen. Han menar, att den röda vågen skall stänka hit, och den bör om möjligt, medan tid är, uppdämmas i Finland. Att de röda få mottaga ryska vapen, medan de vita stå utan, är för honom något så fruktansvärt, att han känner ett moraliskt imperativ tvinga honom till de senares bispringande.²⁰

Den 27 januari proklamerade den finska arbetarledningen att ”hela den Finska Republiken” befann sig ”i revolutionärt kamptillstånd”.²¹ Samma dag bad landshövdingen i Vasa om en svensk intervention i Finland. Om detta inte vore möjligt, bad han i andra hand att få köpa 10 000 gevär med ammunition samt förplägnad. Om inte heller detta var genomförbart så ville han i tredje hand erhålla licens för transitering av vapen så att finländska båtar i Sverige kunde erhålla bunkerkol för att kunna gå till Tyskland och hämta hem vapen. Två dagar senare bad Gripenberg om att svenska officerare skulle få inträda som frivilliga

16. Palmstierna, *Orostid*, s. 126.

17. Palmstierna, *Orostid*, s. 126.

18. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 9–10.

19. Herman Gummerus, *Sverige och Finland 1917–1918* (Helsingfors 1936), s. 16.

20. Palmstierna, *Orostid*, s. 131.

21. Hannu Soikkanen, *Dokument från finska inbördeskriget* (Stockholm 1980), s. 166

i den vita armén. Den 30 januari anlände en finsk vit deputation till regeringen. I likhet med landshövdingens förfrågan bad deputationen om gevär med ammunition och i andra hand att få transitera vapen från Tyskland genom svenskt vatten, samt att få köpa varma kappor, filtar och madrasser samt bunkerkol för i Sverige liggande finska båtar, som skulle avhämta inte bara vapen i Tyskland utan även män ur den av finländare bestående tyska jägarbataljon som deltagit i världskriget.

Den 4 februari bad Gripenberg om att Sverige och Tyskland skulle företa en gemensam invasion i Finland.²² Dagen därpå fortsatte Palmstierna sitt dagboksskrivande med att berätta att han erbjudit Gripenberg en örlogskonvoj med 1 500 man och kanoner, jagare och pansarbåt för att skydda vita fartyg mot ett befarat ryskt överfall. Tre dagar senare nedtecknade Palmstierna att han hade sänt upp flygare över Ålands hav för att eftersöka ryska fartyg, vilka han hört att hade utgått från Helsingfors. Fyra jagare mötte de vita fartygen för att konvojera dem norrut. Palmstierna var övertygad om att eskorten kunde innebära en konflikt med Ryssland, men han ville ”ej väja undan för plikten”, gällande en handling som han bedömde som en värdefull handräckning åt ”finnarna”. Till skillnad från järnvägstransporter så kunde inte ”denna hjälp till finnarna [...] störas av våra arbetare och ej heller vålla samma oro[...].”²³ Denna insats omnämns också i den dåvarande riksdagsledamot Undéns dagboksanteckningar från denna tid.²⁴

Även av Hellner får vi veta att den vita deputationen, som anlände den 30 januari, fick sin förfrågan beviljad. Enligt Sveriges utrikesdepartement anlände fartygen till Vasa den 18 februari med 100 jägare, 35 000 gevär med en miljon patroner samt 12 kanoner och kulsprutor. Samma meddelande från UD angav att den resterande delen av jägarbataljonen med lika många gevär befann sig i den svenska skärgården på väg mot Finland. Veckan därpå skulle ytterligare en ångare anlända med ”grovt artilleri och annat”. Enligt Hellner rådde det inom regeringen inga meningsskiljaktigheter om dessa transporter. Deputationens förfrågan om vapenexport från Sverige samt om transitering landvägen via Haparanda, avslogs dock. Skälen var de ovan nämnda:

22. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 11–12.

23. Palmstierna, *Orostid*, s. 131–132.

24. Östen Undén, *Anteckningar. 1918–1952* (Stockholm 2002), s. 19.

socialdemokratiska regeringsmedlemmar befarade att arbetare med våld skulle hindra transporter, att det skulle bryta ut oroligheter och att partiets ställning skulle bli omöjlig.²⁵

Här är det motiverat att ta fasta på att SAP:s ledning genast i början av det finska inbördeskriget tillgodosåg militära behov hos det vita Finland. Redan den vita deputationen från den 30 januari fick sin förfrågan om militär transport av jägarbataljonen och av tungt artilleri beviljad. I tidigare forskning har denna tidiga insats inte alls omnämnts. Av Andræs detaljrika genomgång av händelseförloppet på regeringsnivå framgår det att en omfattande illegal vapentrafik satts igång efter den 6 februari, med statsministerns och utrikesministerns goda minne.²⁶ Flink har helt korrekt konstaterat att ”[d]e vita hemligen i stort sett fick den hjälp de begärt”, men enligt hans artikel var det först efter att Hellner hade hotat med avgång som vapenköpen liksom transiteringen av krigsmateriel och transporten av jägarbataljonen från Tyskland kunde ske i och med Gripenbergs demarche den 19 februari.²⁷ Detta missförstånd lever vidare i Norstedts stora bokverk om Sveriges historia. Här skriver Hirdman, vars genomgång av det finska inbördeskriget uppenbarligen bygger på Andræs och Flinks, att socialdemokraterna strikt ville hålla sig till neutraliteten, men att Hellners hot om avgång tvingade dem att gå med på de vitas begäran. Därmed ska vapen ha skeppats med svenska örlogsfartyg, och jägarbataljonen ska ha transporterats samma väg.²⁸

Socialdemokraternas vägran att exportera vapen från de svenska förråden ledde utrikesminister Hellner till att råda Gripenberg att framföra en skriftlig begäran. Om en sådan skulle hamna på regeringens bord kunde Hellner hota med avgång ifall begäran inte beviljades. Den 19 februari inkom så en skriftlig begäran om köp av 2 000 musergevär, 100 000 patroner samt 10 kulsprutor och rekylgevär till skyddskårererna. Vidare bad Gripenberg om att från Malmö, Helsingborg eller annan lämplig hamn transitera 50 000 handgranater via Haparanda.²⁹ Taktiken lyckades. Vid Hellners hot om avgång beviljade regeringen

25. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 18–19.

26. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 172.

27. Flink, 'Svenska krigsförluster i Finland', s. 27 och 34. Se även Andræ, *Revolt eller reform*, s. 173.

28. Hirdman, *Sveriges historia. 1920–1965*, s. 39.

29. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 12; Andræ, *Revolt eller reform*, s. 173.

den export av vapen och ammunition som Gripenberg bett om, dock inte transiteringen av 50 000 handgranater, vilket enligt Hellner berodde på att handgranaterna aldrig gavs exportlicens från Danmark, därifrån de skulle ha transiterats.³⁰ I sin dagbok konstaterade Palmstierna med lättnad att vapenexporten beviljats av regeringen, som annars nog hade sprängts av en "underordnad fråga".³¹

Dessa förfrågningar följdes upp med en skriftlig förfrågan den 22 februari av den finske häradshövdingen Jonas Castrén. Med fullmakt av den vite befälhavaren Gustaf Mannerheim och senatoren Renvall, som befann sig i Vasa, föreslogs ett köp från Sverige av 20 000 musergevär med 2 500 patroner per gevär, 100 kulsprutor med 75 000 patroner per vapen, 50 fälttelefoner från kronans förråd samt transitering av 50 000 gevär med ammunition från Tyskland genom Sverige. Därutöver söktes garanti för fortsatt transitering genom Sverige av de kvantiteter vapen och ammunition som den vita regeringen ansåg sig behöva. Vasasenaten bad också den svenska regeringen om att flertalet officerare skulle få erhålla avsked från den svenska armén för att få ta värvning i den vita. Sedan tidigare hade 28 officerare beviljats avsked för att ta värvning.³² Apropå denna förfrågan kunde Hellner inte förstå hur Vasasenaten kunde önska att transitera landvägen. Erfarenheten hade ju visat, skrev han, att sjötransporter kunde ske obehindrat tack vare att de skedde genom svenskt territorialvatten, under svensk konvoj och vägleda av svenska marinfartyg och slutligen med hjälp av en isbrytare. En stor vapentransport via svenska järnvägar medförde däremot risker på grund av "den fientliga inställning, som de svenska arbetarna hade till varje slag av bistånd mot de röda".³³

Den 19 februari skrev Vasasenatens ordförande Pehr Evind Svinhufvud, som då fortfarande höll sig gömd i Helsingfors, ett brev till Sveriges kung Gustaf V. Brevet anlände först den 4 mars. Svinhufvud berättade att han främst hade vänt sig till Tyskland för att få militär hjälp, men att även hjälp från de skandinaviska länderna var välkommen. Det var förvisso Sveriges egen sak att avgöra hur formen för hjälp skulle se ut, tydliggjorde Svinhufvud, men han ville samtidigt upp-

30. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 19–20; Andrae, *Revolt eller reform*, s. 173.

31. Palmstierna, *Orostid*, s. 143–144.

32. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 12–13.

33. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 21.

märksamma Sveriges kung på landets intressen i Finland: det bodde ett stort antal svenska undersåtar i Finland, och svenskt kapital var investerat i affärsföretag i landet.³⁴ Någon regelrätt invasion blev det dock aldrig frågan om. Däremot erhöll officerare och meniga avsked för att få träda in i den vita armén. Regelmässigt gavs de också licens för att föra ut vapen och ammunition, Hellner rapporterar att enligt UD:s arkiv ska 652 gevär, 366 180 patroner och 360 pistoler och revolverar med 137 825 patroner införts av svensk militär i kriget mot det röda Finland.³⁵ Axel Boëthius, som var med i Svenska brigaden, uppger i sin skildring av denna från 1920 att det från ”regeringen närstående håll” kom önskemål om att värvningen till den tänkta brigaden inte skulle ske alltför öppet.³⁶

Ålandsfrågan

Ålänningarnas situation upptar merparten av diskussionerna i riksdagens hemliga utskott från denna tid. Av protokollet från den 22 februari framgår att regeringen ville hjälpa svenska undersåtar att lämna Åland samt förmå ryska soldater att lämna ögruppen. En åländsk deputation hade tidigare meddelat regeringen om att den ryska garnisonen på ögruppen förlorat all disciplin, varför man bad regeringen om hjälp.³⁷ I det uttalade syftet att skydda Ålands befolkning sändes svenska soldater till ögruppen. I en rapport till Hemliga utskottet skriver den icke namngivne rapportskrivaren från operationen att ordern var att föra både svenska och finska undersåtar till Sverige, om de så önskade.³⁸

Redan i augusti 1917 begärde Tyskland besked av Gustaf V om vad han ämnade göra ifall Tyskland ockuperade Åland för att sedan överlämna ögruppen till Sverige. I december återkom förfrågan.³⁹ Förmodligen kände SAP:s ledning till de tyska planerna. Palmstiernas dagbok vittnar om intensiva, och för hans del innerliga, kontakter

34. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 13.

35. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 21.

36. Axel Boëthius (utg.), *Svenska brigaden. En skildring från Finlands frihetsstrid på Föreningen Finlands vänners uppdrag* (Helsingfors 1920).

37. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 28–29.

38. Riksdagens hemliga utskotts protokoll 22.2.1918, Protokoll volym 5: 1918, Tvåkammarriksdagens arkiv, Riksarkivet (RA), Stockholm.

39. Krister Wahlbäck, *Jättens andedräkt. Finlandsfrågan i svensk politik: 1809–2009* (Stockholm 2011), s. 106–108.

med kungen i syfte att jämka samman kungens vilja och regeringens politik i Finlands- och Ålandsfrågan. Sedan den 25 januari 1918 kände regeringen till att Tyskland ombetts att militärt intervensera i Finland; tanken var att även Sverige skulle delta. När Sverige, med hjälp av den ryske ambassadören i Stockholm, lyckats få bort ryska soldater, rödgardister och skyddskåror från Åland ska den tyska regeringen, enligt Hellner, ha reagerat kraftigt. Sverige uppmanades att dra bort sin militär från Åland, så att Tyskland kunde besätta öarna för att därigenom kunna möta den finska regeringens begäran. Gustaf V sände ett telegram till kejsar Wilhelm II, vari han bad Tyskland att hålla Åland utanför ”affären”. Svaret blev, i Hellners formulering, att Åland var ”en militäriskt absolut nödvändig etapp, utan vilken expeditionen vore utförbar”.⁴⁰ Resultatet av förhandlingarna blev att Tyskland erhöll delar av Åland för att sätta upp en etappstation. Ett inkommet telegram till Hemliga utskottet visar att den svenska militären gav flera församlingar på Åland till Tysklands förfogande för landets kommande operationer. Vidare beslutades att det skulle vara fritt fram för bägge ländernas militärer att tåga igenom områden som kontrollerades av respektive land.⁴¹ Den svenska regeringens hantering av Åland skulle alltså kunna tolkas som ännu en insats som bidrog till det vita Finlands seger. Insatsen var dock mycket impopulär hos både den vita och den röda regeringen; bägge betraktade den som ett slags ockupation och en kränkning av Finlands territorium.⁴²

Medlingsförsöket och den tyska interventionen

På partiets verkställande utskotts möte den 11 februari 1918 beslutade SAP:s partiledare Hjalmar Branting, partisekreterare Gustav Möller och *Social-Demokratens* redaktör, Per Albin Hansson, att anta ett manifest om ”partiets ställning till den finska revolutionen”.⁴³ Manifestet kom att utgöra mallen för den uppfattning om den finska situationen som Branting sökte införliva i rörelsen på ett stort arbetarmöte

40. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 33–34.

41. Gnisttelegram till Stockholm 7.3.1918, Riksdagens hemliga utskotts protokoll, Inkomna handlingar, volym 3: 1918–1920, RA, Stockholm.

42. Soikkanen, *Dokument från finska inbördeskriget*, s. 246–252; Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 38–41; Flink, ’Svenska krigsförluster i Finland’, s. 29.

43. Verkställande utskottets protokoll och bilagor 11.2.1918, Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

i Stockholm senare på kvällen. I Brantings tal, liksom i manifestets avslutning, vädjade man till de stridande parterna i Finland att ta emot en socialdemokratisk medlingsaktion. En delegation bestående av Möller och LO:s sekreterare Arvid Thorberg sändes också till Helsingfors via Tammerfors i slutet av februari.⁴⁴ På så sätt försökte SAP stoppa revolutionsförsöket, samtidigt som man ville rädda den finska arbetarrörelsen från den hämndpartiledningen mycket riktigt befarade.⁴⁵

Vid mötet med Folkkommisariatet upprepade Möller de ståndpunkter som tillkännagivits Folkkommisariatet genom manifestets offentliggörande. Möller förklarade att partiets uppfattning var att Finland var en ”fullkomligt klar politisk demokrati”, varför ingen minoritet, oavsett storlek, hade rätt att hävda sig genom våld. Oavsett vem som gick segrande ur kriget, skulle det finska folkets framtid bli ödesdiger. Det ömsesidiga hatet, den röda och vita terrorn, och de fleråriga ekonomiska följderna skulle bärga för detta. Därför var det angeläget för de krigande parterna att med hjälp av socialdemokratins medlingsförsök söka förlikning i stället för ett militärt avgörande.⁴⁶

Under mötets andra dag informerade Möller finländarna om att tyska trupper var på väg till Finland: inom någon dag kunde de anlända till Åland. För varje fortsatt åtgärd var det nu Folkkommisariatets plikt att beakta detta faktum, sade Möller. Upplysningskommisarie Otto Ville Kuusinen ska då ha velat få reda på Möllers källa, varpå Möller svarade att han var bunden av tysthetslöfte. Kuusinen vädjade då i den socialistiska solidaritetens namn att få veta varifrån Möller fått denna ”uppseendeväckande upplysning”. ”Självklart att jag vägrade”, skrev Möller senare i sina anteckningar. Han försäkrade dock att uppgiften var fullständigt säker, och att Folkkommisariatet måste lita på hans ord.⁴⁷ Resultatet av mötet blev att Folkkommisariatet avböjde medlingsförslaget, men deltog i beslutet att upprätta hjälpexpeditioner som skulle ta ansvar för sjukvård och hjälpa civil-

44. Seppo Hentilä, 'Gäst i revolutionsland', *Arbetarhistoria* 1985:35, s. 24.

45. Se exempelvis argumentationen i *Social-Demokraten* 9.2.1918, s. 4 och det manifest som publicerades i *Social-Demokraten* 12.2.1918, s. 1.

46. Möllers anteckningar inför en artikel till *Vi*, Personliga handlingar, testamente, anteckningar m.m., Gustav Möllers personarkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

47. Gustav Möllers anteckningar inför en artikel till tidningen *Vi*, Personliga handlingar, testamente, anteckningar m.m., Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

befolkningen samt övervaka behandlingen av krigsfångar oavsett vilken sida de stridit för.⁴⁸ När Folkkommisariatet avböjde medlingsförslaget var det med vetskapen om att Vasasenaten redan avslagit detsamma den 14 februari.⁴⁹

SAP sympatiserade inte med det krigförande Tyskland. En av den liberal-socialdemokratiska regeringens viktigaste uppgifter var att få igenom ett handelsavtal med västmakterna för livsmedelsförsörjningens skull.⁵⁰ Vetskapen om att Sverige sedan hösten 1917 känt till att Tyskland ville besätta Åland för att därifrån bedriva krigföring in i Finland samt vetskapen om att Sveriges regering senast den 25 januari kände till att Vasaregeringen önskade en tysk militär invasion, sätter den röda regeringens synbara ovetskap om de tyska planerna i ett intressant ljus. I september 1918 påstod Kuusinen att det fortfarande i januari samma år var svårt för Folkkommisariatet att förutse att de tyska trupperna skulle ha möjlighet att anfälla Finland.⁵¹ I sin skildring av hur de olika parterna i kriget reagerade på Sveriges Ålandspolitik nämner historikern Hannu Soikkanen att ”man i Sverige var underkunnig” om den kommande tyska interventionen i Finland och att detta bidrog till att man den 23 februari beslutade att sända en militär expedition till Åland.⁵² Aleksandr Kan har nämnt att Folkkommisariatets ordförande Kullervo Manner i segervissheten före det tysk-ryska fredsfördraget rentav skämdes för mötet med den svenska medlingsdelegationen inför sina ”ryska kamrater”.⁵³ Här finns det två frågor att lyfta fram. Den första gäller vid vilken tidpunkt representanter för den svenska arbetarrörelsen fick kännedom om Tysklands planer. Den andra gäller om det var först vid medlingsdelegationens Helsingforsvistelse som planerna förmedlades vidare.

48. Verkställande utskottets protokoll 14.3.1918, Verkställande utskottets protokoll och bilagor, Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge; Soikkanen, *Dokument från finska inbördeskriget*, s. 233–243.

49. Hentilä, 'Gäst i revolutionsland', s. 24.

50. Andrae, *Revolt eller reform*, s. 196.

51. Otto Ville Kuusinen, *Den finska revolutionen. Dokument från F.K.P:s grundande: öppet brev till kamrat Lenin av finska kommunister i Ryssland / självkritik av O. W. Kuusinen* (Stockholm 1918, nyutgåva 1972), s. 5.

52. Soikkanen, *Dokument från finska inbördeskriget*, s. 246.

53. Kan, *Hemmabolsjevikerna*, s. 220.

SSV inför revolutionen och i riksdagen

Att SSV satte andra förhoppningar till utvecklingen i Finland än vad SAP gjorde framträder redan vid en jämförelse av partiernas pressorgan under senhösten 1917. Den finska storstrejken hälsades av *FDP* som en revolution, och tidningen kunde inte förstå varför strejkledningen avblåste strejken efter endast en ”halv seger”.⁵⁴ Även om partiet hade svårt att förstå den finska socialdemokratins vilja att göra Finland självständigt från det revolutionära Ryssland, skickade dess arbetsutskott ett telegram till Finlands Socialdemokratiska Parti (*Suomen Sosialidemokraattinen Puolue*, *SDP*) som gratulerade dess segrerika kamp för Finlands självständighet, vilken enligt telegrammet uppnåts genom ”arbetarrevolutionen i Ryssland” och den ryska ”vänstersocialistiska” regeringens ”upphöjda tankesätt”.⁵⁵

Den 31 januari, dagen efter att de stora dagstidningarna i Sverige börjat rapportera om att revolutionsförsöket utbrutit, beslutade arbetsutskottet (*AU*) att sprida flygblad om revolutionerna i både Ryssland och Finland. Fem dagar senare sammanträdde *AU* igen, denna gång tillsammans med riksdagsgruppen. Mötet anordnades just för att mobilisera i Finlandsfrågan: agitationen för ett svenskt militärt ingripande i Finland skulle om möjligt motarbetas, och man skulle sprida upplysning om vad SSV ansåg vara de verkliga förhållandena i Finland.⁵⁶ För det senare syftet beslutade sammanträdet att trycka ett flygblad i 100 000 exemplar. Vidare beslutades att sända en uppmaning till ”alla arbetareorganisationer” att anordna massmöten och demonstrationer. Karl Kilbom och Fredrik Ström fick i uppdrag att skriva ett upprop till Sveriges arbetare i *Politiken* och Sven Linderot, Karl Karlsson och Axel R. Svensson sattes att organisera en rörelse.

Kanske framträder skillnaden mellan SSV och SAP tydligast i det att SSV beslutade att skicka riksdagsledamoten Oscar Lövgren till Norrbotten för att där ”organisera en kår som kan lämna tillförlitliga upplysningar om vapensmugglingar o.dyl”. Partiet ville således understöda samma motstånd mot vapen- och trupptransporter som regeringen och riksdagsledamöter i SAP oroade sig för. Partiet be-

54. *Folkets Dagblad Politiken* 28.11.1917, s. 3; Hentilä, 'Gäst i revolutionsland', s. 18.

55. Representantskapets och *AU*:s protokoll 10.1.1918, Sveriges socialdemokratiska vänsterparti, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

56. Representantskapets och *AU*:s protokoll, 5.2.1918, Sveriges socialdemokratiska vänsterparti, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

slutade också att pressa regeringen i riksdagen. Ivar Vennerström fick i uppdrag att där framföra en interpellation. Regeringen skulle tillfrågas om den kunde lova att inte invadera Finland, och om den med all kraft skulle förhindra export och transitering av vapen liksom upprättandet av frivilliga kårer.⁵⁷ Den 6 februari interPELLERADE Vennerström. Under de dagar som sedan följde, då regeringen diskuterade sina svar, skedde, som vi vet, en omfattande illegal vapentrafik med stats- och utrikesministrarnas goda minne. Statsministerns svar till Vennerström kom den 20 februari. Efter att bestämt ha avvisat alla interventionstankar, förnekade Edén all kännedom om att några vapensändningar skedde. Vidare menade Edén att tal om sådana var överdrifter, då den svenska regeringen förvaltade alla större vapeninnehav inom landet och inte hade några planer på att upphäva gällande förbud mot transiteringar och vapenexport. Däremot skulle regeringen behandla varje förfrågan för sig.⁵⁸

Vennerströms svar till Edén visar att han var medveten om att det fanns finländare som hade erhållit militär träning i Tyskland i de vitas led: ”[d]e finska vitgardisterna hava tyska vapen och äro till stor del vapentränade inom Tyskland[...]”.⁵⁹ SSV verkade dock inte känna till Sveriges inblandning. Vennerström uttryckte nämligen sin tillfredsställelse med att regeringen nekat licenser för vapentransitering. Han förefaller också ha trott på Edéns försäkran om att inga ansökningar över huvud taget hade inkommit, trots att han kände till att *Nya Dagligt Allehanda* hade manat regeringen att vara öppen med sin icke-neutralitet i form av medverkan vid vapenexport till Vasasenaten. Vennerström frågade regeringen om detta var sant. Samtidigt beklagade han sig över att regeringen inte gav några fullständigt klara besked i sina framträdanden.⁶⁰

Intrycket att SSV var ovetande om regeringens förehavanden förstärks av *Folkets Dagblad Politikens* rapportering dagen efter riksdagsdebatten. På dess förstasida berättades att Edén förklarade att en invasion inte skulle ske, att någon export inte förekommit och att några förfråg-

57. Representantskapets och AU:s protokoll, 5.2.1918, Sveriges socialdemokratiska vänsterparti, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

58. Riksdagsprotokoll Andra Kammaren (A.K.) 1918: 16, s. 5 ff.; Andræ, *Revolt eller reform*, s. 172 och Hentilä, 'Gäst i revolutionsland', s. 22.

59. Riksdagsprotokoll Andra Kammaren (A.K.) 1918: 16, s. 16.

60. Riksdagsprotokoll Andra Kammaren (A.K.) 1918: 16, s. 24–25.

ningar om transitering inte hade skett. *FDP* ansåg dock att regeringens svar i fråga om värvningen på svensk mark och smugglingen av vapen varit dunkla. Även Branting sadades ha varit dunkel. Tidningen hoppades dock att Branting inte hade uttryckt sin egentliga mening utan att ”orden fallit olyckligt”. Även liberalen Hamilton rapporterades ha understrukt neutraliteten. Debatten slutade med ”aktivismens grundliga nederlag längs hela linjen, högersocialisternas återtag på en del punkter och en betydande framgång för vänstersocialismen”, fastslog *FDP* för sina läsare.⁶¹

Den 2 mars verkar SSV ha fått viss kännedom om den svenska inblandningen. *FDP* hade då erhållit uppgifter om trupp- och vapentransporten under Palmstiernas översyn. Om regeringen inte gav något klagörande skulle en interpellation i riksdagen bli ofrånkomlig.⁶² Dagen innan interpellationen, den 4 mars, skrev SSV:s riksdagsledamot och AU-medlem, Fredrik Ström, på tidningens förstasida:

Vi angripa icke regeringen i dess helhet, vi tro att den vill hålla oss utanför alla svårare äventyr, vi lita ännu på dess fredliga vilja och neutrala sinne, men *hr Palmstierna är omöjlig och bör ut ur regeringen*. Och hans trupper på Åland och hans pansarfartyg där bör omedelbart av riksdagen hemkallas.⁶³

Under riksdagsdebatten klagjade Vennerström att han kände till att båtar som transporterat vapen från Tyskland till Finland passerade den svenska kusten med svensk örlogskonvoj. Tre gånger under debatten tog Vennerström upp dessa transporter, men samtliga gånger nämnde han endast transporten av vapen. Kände inte SSV till transporten av jägarna? Man kan spekulera i huruvida SSV valde att inte nämna detta i riksdagsdebatten; *FDP* hade ju trots allt publicerat en notis om att trupper ska ha konvojerats av svensk militär. Men inga stora uppslag hade gjorts. Regeringen valde att inte svara Vennerström. Per Albin Hansson tog ordet två gånger. Han påpekade att diskussionen borde handla om Ålandsexpeditionen, som var ämnet för dagen.⁶⁴

SSV:s kritik av Ålandsexpeditionen och de tyska anfallsplanerna dominerade *FDP*:s Finlandsrapportering i slutet av februari och början av mars. Sveriges insats på Åland förklarades vara ren annekterings-

61. *Folkets Dagblad Politiken* 21.2.1918, framsidan.

62. *Folkets Dagblad Politiken* 2.3.1918, s. 2.

63. *Folkets Dagblad Politiken* 4.3.1918, s. 2. Kursivering i tidningen.

64. Riksdagsprotokoll Andra Kammaren (A.K.) 1918: 21, s. 33–42.

politik. Från den svenska högerens sida, menade *FDP*, syftade insatserna även till ett anfall mot fastlandet. Konvojeringen nämndes inte när tidningen kraftigt kritiserade det tyska anfallet in i Finland. Kritiken riktades främst mot Palmstierna, inte mot regeringen som helhet. Så heter det i *FDP* den 6 mars att "[d]et återstår nu att se, om regeringen varit eller skall göra sig solidarisk med hr. Palmstiernas manipulationer".⁶⁵ Under dessa dagar i mars skedde inga försök att inleda något slags misstroendekampanj gentemot regeringen. Ingenting skrivs om eventuella hemliga samarbeten med den vita regeringen. Det är möjligt att uppfattningen att det endast var frågan om en vapentransport, beslutad av en regeringsmedlem, minskade benägenheten att försöka blåsa upp en opinion. I Sveriges "indragning i världskriget" i och med Ålandsexpeditionen och i Tysklands förestående anfall i Finland och förmodade annektering av Åland, såg SSV i vilket fall betydligt mer angelägna företeelser att rapportera om.

Landsorganisationen och fackförbunden

Till Landsorganisationens (LO) landssekreterariats möte den fjärde februari 1918 sände Folkkommisariatet sitt ombud Arthur Usenius.⁶⁶ Där gav han sekretariatet den röda regeringens version av krigsorsakerna, samt vädjade till sekretariatet att stoppa vapensmugglingen från Sverige till skyddskårerna. Senast den fjärde februari informerades således sekretariatets ledning om att vapensmuggling pågick. Dess korta svar till Usenius blev, enligt protokollet, att Sverige med intresse följde händelserna i Finland, och att man delade den hållning som regeringen hade intagit.⁶⁷ Till mötet den 18 februari hade Landssekreterariatet fått meddelanden från "möten eller organisationer" i Lappland, Hällefors, Hultsfred, Halmstad och Fors med uppmaning om att sammankalla en kongress för att behandla vapentransporten till Finland. Någon kongress arrangerades aldrig. Avvisande blev även svaret till Landsorganisationen i Finland, när denna bad svenska LO att hos den tyska Generalkommissionen gemensamt söka hindra den

65. *Folkets Dagblad Politiken* 6.3.1918, framsidan.

66. Landssekreterariatet var LO:s styrelse, och hade som sådan verkställande befogenheter. På 1910-talet bestod sekretariatet av 5–10 personer. Beslut om stridsåtgärder togs dock lokalt.

67. Landssekreterariatets protokoll 4.2.1918, Landssekreterariatets protokoll 6/9 1917–3/7 1919, Landsorganisationens arkiv.

tyska regeringens plan att invadera Finland. Sekretariatet beslutade att översända telegrammet till Generalkommissionen, och lämnade sedan ärendet.⁶⁸

För Svenska järnvägsmannaförbundet och Svenska transportarbetareförbundet gällde det att ta ställning till transporter av militär och materiel till Finland. Redan den 1 februari beskrev *Transportarbetaren* hur den finska åttatimmarsdagen genomförts genom ett beslutsamt agerande ryska soldater och finska fackförbund emellan. Den svenska arbetarklassen kunde bara glädjas över detta, menade tidningen.⁶⁹ På Transportarbetareförbundets styrelsemöte den 5 februari togs frågan upp om vad förbundet kunde göra för att hindra utförseln av vapen och ammunition till Finland. En styrelsemedlem hade talat med ”en finsk partivän” i frågan, vilken befann sig i Stockholm för att tala med Transport- och Järnvägsmannaförbundet om saken. Det rådde enighet om att förbundet var tvunget att agera med försiktighet. Först skulle dess funktionärer höra med Järnvägsmannaförbundets styrelse om några gemensamma åtgärder kunde vidtas.⁷⁰

Den 12 februari var Folkkommisariatets ombud Usenius närvarande under förbundsstyrelsens sammanträde. Han menade att styrelsen borde skicka ut cirkulär till förbundets avdelningar där de uppmanades att inte befatta sig med gods innehållande vapen eller ammunition på väg till Finland. Usenius garanterade att de kostnader som därigenom kunde uppstå skulle betalas av de finska arbetarna. I gengäld skulle svenska arbetare, vid behov, få samma hjälp från finska arbetare. Protokollet ger intryck av en enhällig sympati för Usenius begäran. Under den diskussion som fördes bestod den enda invändningen i att kontrollen av gods kunde bli svår att genomföra eftersom godset lastades vid kusten där förbundet saknade avdelningar. Det framfördes en åsikt om att den socialdemokratiska och borgerliga pressens rapporter om det röda skräckväldet i Finland säkerligen, ”som vanligt”, var överdrivna. Det vore en plikt att i dessa tider hjälpa de finska kollegorna, hävdade

68. Landssekretariatets protokoll 11.3.1918, Landssekretariatets protokoll 6.9.1917–3.7.1918, Landsorganisationens arkiv.

69. *Transportarbetaren: halfårsberättelser för Sv. transportarbetareförbundet* nr 1, februari 1918, s. 5.

70. Svenska transportarbetareförbundets styrelseprotokoll 5.2.1918, Styrelseprotokoll 11.1.1916–23.12.1918, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

samme man.⁷¹ Styrelsen beslutade att vidta åtgärder som var ”möjliga i antytt syfte” och bestämde sig för att skicka ut cirkulär till berörda avdelningar. Man skulle också meddela sig med Järnvägsmannaförbundets styrelse.⁷² Tyvärr har jag inte funnit några protokoll från Järnvägsmannaförbundets förbundsrad från dessa månader, vilket gör att vi inte kan veta hur Järnvägsmannaförbundet ställde sig till Usenius begäran eller till Transportarbetareförbundets förfrågan om gemensamma aktioner mot vapen- och ammunitionstransporten till de vita.

Det finns dock anledning att tro att förbundet skulle ha ställt sig positivt till dessa initiativ. Svenska järnvägsmannaförbundet var nämligen det LO-förbund som i sin förbundspress tydligast tog ställning för revolutionsförsöket i Finland. Redaktör för förbundets tidning *Signalen* var vid den här tiden Carl Winberg, en av SSV:s grundare. Tidningen hade redan i november 1917, när förhållandena i Ryssland var mycket oklara, proklamerat att det ryska proletariatet tagit makten i egna händer.⁷³ I januari 1918 förklarade tidningen att livsmedelskrisen i Finland berodde på att landets livsmedelsproducenter hellre brände livsmedelsförråd än sålde till rimliga priser. Detta beteende sades ha den finska senatens stöd.⁷⁴ Under krigets gång kom sedan *Signalen* i stort sett att återge den finska röda regeringens förklaring till krigets utbrott, varvat med rapporter om hur situationen förbättrades för järnvägsarbetarna i det röda Finland.⁷⁵ Intressant nog konstaterade *Signalen* att det var ”helt riktigt” att Sveriges regering hade nekat det vita Finland vapentransitering.⁷⁶ Detta konstaterades samtidigt som en stor illegal vapentrafik förekom i det tysta.

Vanligare var det att fackförbunden tog till orda först efter att kriget var över. Exempel på sådana förbund är Gruvindustriarbetareförbundet, Slakteri- och Charkuteriarbetareförbundet och Svenska metallindustriarbetareförbundet. Inläggen i dessa förbunds tidningar bestod framför allt av starka fördömanden av de frivilliga svenskar som

71. Svenska transportarbetareförbundets styrelseprotokoll 12.2.1918, Styrelseprotokoll 1916–1918, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

72. Svenska transportarbetareförbundets styrelseprotokoll 12.2.1918, Styrelseprotokoll 1916–1918, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

73. *Signalen: Tidning för järnvägsmän* nr 46, 15.11.1917, s. 2.

74. *Signalen: Tidning för järnvägsmän* nr 5, 31.1.1918, förstasidan–s. 2.

75. *Signalen: Tidning för järnvägsmän* nr 10, 7.3.1918, sidnumrering saknas.

76. *Signalen: Tidning för järnvägsmän* nr 6 A, 7.2.1918, förstasidan.

krigat för det vita Finland.⁷⁷ I detta sammanhang är det värt att nämna att socialdemokratiskt sinnade frivilliga svenskar hade svårt att förstå utfrysningen från den svenska arbetarrörelsen efter att de återvänt till Sverige. De ansåg sig endast ha agerat i enlighet med SAP:s hållning till revolutionsförsöket.⁷⁸ Bland fördömandena i fackförbundspressen framkommer även en grundläggande solidaritet eller ett uttryckligt stöd för det finska revolutionsförsöket. Så heter det exempelvis i *Grufarbetaren* att de finska arbetarna gått i kamp för frihet och människo värde och i *Metallarbetaren* att den finska rörelsen riktade sig mot det system som lett till att miljoner av Europas söner mördats varandra.⁷⁹

Opinionsvågen

På lokal nivå var stämningarna annorlunda än på SAP:s och LO:s centrala nivåer. När det gällde att stoppa en officiell svensk intervention i Finland fanns dock enighet med regeringen. Nedanstående genomgång är långt ifrån heltäckande utan utgör ett slags summering baserad på nedslag i källor och press.

Samma dag som Palmstierna nedtecknade att han erbjudit Gripenberg transport av 1 500 man och kanoner över svenskt vatten, publicerade *Social-Demokraten* uppmaningar från ett flertal arbetarmöten och socialdemokratiska arbetarekommuner till fortsatt svensk neutralitetspolitik. På ett möte som hölls gemensamt av Halmstads arbetarkommun och vänstersocialisterna i staden fastslog redaktör Georg Svensson från *Hallands Folkblad* att den aktivistiska agitationen syftade till att störta den nuvarande regeringen. Förbudet mot vapentransitering måste upprätthållas, var budskapet. Man skrev en resolution där det förklarades att arbetare skulle ta till storstrejk och skapa egna röda garden ifall överklassen bildade ”borgargarden”. Vidare uppmanades all järnvägspersonal att vägra tjänstgöra på tåg som transporterade vapen och ”snobbsoldater” till Finland. Ett liknande uttalande skrevs av den socialdemokratiska ungdomsklubben i Kalmar, vilken även beslutade sända en skrivelse till ”LO” – antagligen då till landssekreteriatet – som manade organisationen att se till att samt-

77. Se *Grufarbetaren: Organ för Svenska grufarbetareförbundet* nr 7, juli 1918, förstasidan; *Metallarbetaren* 29.6.1918, framsidan, *Slakteri- och Charkuteriarbetaren* nr 6 1918, s. 2–3.

78. Flink, 'Svenska krigsförluster i Finland', s. 75.

79. Se *Grufarbetaren: Organ för Svenska grufarbetareförbundet* nr 7, juli 1918, *Metallarbetaren* 29.6.1918, framsidan.

liga järnvägsmanna- och sjömansorganisationer skulle förberedas på att hindra överföring av trupper och ammunition till Finland. Enligt resolutionen deltog 700 personer i detta möte.⁸⁰ ”2 500 organiserade arbetare”, samlades till ett möte i Borlänge där syndikalisten Ragnar Casparsson inbjöds för att hålla tal om ”krigshetsen”.⁸¹ Mötets resolution uppmanade alla arbetare att bereda sig på att sätta in hela sin organisatoriska styrka för att ”omintetgöra hetspressens skändliga planer”. En 24-timmars varningsstrejk föreslogs. Så länge regeringen höll Sverige utanför ”blodiga förvecklingar” ville mötet meddela att den hade mötesdeltagarnas obetingade stöd. Från Norrbyskär och Vännäs kom resolutioner om att vapen och ammunition under rådande förhållanden inte skulle exporteras till Finland.⁸² I *Syndikalistens* rapportering från mötet i Borlänge sades att 700 arbetare samlats, och att dessa i sin tur representerade 2 500 arbetare. Där framkom även att mötets resolution manat SAP att utsluta Olov Sundström som försökt få till stånd en namninsamling för vapenleveranser till Vasa.⁸³ Diskrepansen i rapporteringen är en påminnelse för oss om att den rapportering som här återges är en del av ett urval där socialdemokraternas ledning i Stockholm framställde opinionen på ett för ledningen fördelaktigare sätt. Det är alltså möjligt att skillnaden mellan arbetarmötenas resolutioner och den socialdemokratiska partiledningens politik var större än vad *Social-Demokraterns* återgivning ger vid handen.

Grufarbetaren rapporterade att avdelningar i Kiruna och Malmberget sändt 100 kronor till det röda Finland.⁸⁴ Uppgifterna bekräftas av protokoll från respektive avdelningar.⁸⁵ I Norrbotten manade även avdelning 7 Koskullskulle till att följa dessa exempel.⁸⁶ Till Svenska järnvägsmannaförbundets tidning inkom meddelanden om antagna resolutioner mot översändandet av vapen, ammunition och frivilliga

80. *Social-Demokraten* 9.2.1918, s. 4.

81. *Social-Demokraten* 9.2.1918, s. 4. I tidningens rapportering framkommer det inte att Casparsson var syndikalist.

82. *Social-Demokraten* 9.2.1918, s. 4.

83. *Syndikalisten* 16.2.1918.

84. *Grufarbetaren: Organ för Svenska grufarbetareförbundet* nr 3, mars 1918, s. 3.

85. Svenska gruvindustriarbetareförbundet avdelning 12 Kirunas protokoll 27.2.1918, protokoll 1913–1921, 27 och Svenska gruvindustriarbetareförbundet avdelning 4 Malmbergets kassabok 31.3.1918, kassabok 1901–1920, Norrbottens föreningsarkiv, Luleå.

86. Svenska gruvindustriarbetareförbundet avdelning 7 Koskullskulles protokoll 10.2.1918, protokollsbok 1911–1922, Norrbottens föreningsarkiv, Luleå.

till Finland från Kiruna, Uddevalla, Ulriksfors och Tumba. Alvestaavdelningen rapporterade att man ordnat en insamling till "Finlands arbetare", på ett möte som hade avslutats med ett fyrfaldigt leve för "svensk obrottslig neutralitet."⁸⁷ Även från Notviken sändes pengar.⁸⁸ *Signalen* täckte givetvis inte samtliga uttalanden och ekonomiska försändelser från förbundets avdelningar. Från avdelningen i Gällivares kassaböcker finns en "Teckningslista för bidrag till Statsbanepersonalens Finlandsinsamling" bevarad. Rubriken är förtryckt, medan insamlingsorten, Gällivare, är skriven med bläck. Det antyder att det inom Järnvägsmannaförbundet organiserades en insamling som var gemensam för flera avdelningar. Om denna organiserades på förbundsstyrelsens initiativ eller om den tillkom på annat sätt är oklart. Insamlingen från klubben i Gällivare skedde från februari till och med april. Varje månad var det flera medlemmar som skänkte pengar, oftast 10–15 kronor per person.⁸⁹

Eskilstunaavdelningen av Svenska metallindustriarbetareförbundet beslutade att sända pengar till det "finska Broderförbundet". Trots att förbundsstyrelsen yrkat på avslag, valde avdelningen att skicka pengar, efter en diskussion där 131 röstade för och 31 emot. 500 kronor skickades, vilket var den högsta föreslagna summan.⁹⁰ Den 17 februari krävde Stockholms bageriarbetarfackförening kraftiga åtgärder för att förhindra all form av militär transport till Finland samt att regeringen skulle förhindra "svenska skyddskärers utsändande till finska borgarklassens hjälp". Slutligen uppmanades LO att vara uppmärksam och omedelbart arrangera en allmän arbetsnedläggelse om situationen så krävde för att tillbakaslå aktivisternas planer.⁹¹

I *FDP* rapporterades även om många möten, givetvis mestadels partianknutna. Mötena instämde i ovanstående krav, samlade emellanåt in pengar till det röda Finland och anklagade stundom den socialdemokratiska pressen för att smutskasta den finska arbetar-

87. *Signalen: Tidning för järnvägsmän* nr 9, 28.2.1918, sidnumrering saknas.

88. Svenska järnvägsmannaförbundet avd 68 Notvikens protokoll 3.3.1918, Protokollsbok 1912–1918, 1918, Norrbottens föreningsarkiv, Luleå.

89. Statsanställdas förbund (Svenska järnvägsmannaförbundet) avd 1349 Gällivares "Teckningslista för bidrag till Statsbanepersonalens Finlandsinsamling", Kassaböcker 1908–1941, Norrbottens föreningsarkiv, Luleå.

90. Protokoll för järnarbetarnas platsstyrelse 18.3.1918, Järn & Metallarbetarfackföreningens avd. 3 arkiv, Eskilstuna Stadsarkiv, Eskilstuna.

91. *Bageriarbetaren* nr 3, mars 1918, s. 3.

klassen.⁹² Den 13 februari började Sveriges Arbetares Centralorganisation (SAC) tidning *Syndikalisten* rapportera om möten som anordnats med anledning av händelseutvecklingen i Finland. I tidningen publicerades flera uppmaningar från den syndikalistiska fackföreningsrörelsen att bilda röda garden som kunde sättas in i strid mot svenskar som stred för det vita Finland.⁹³ Uppmaningar till generalstrejk ifall Sveriges neutralitet hotades inkom bl.a. från Göteborg, Örebro, Porljus, Fors, Ljusdal, Växjö och Älvkarleö. Enligt *Syndikalisten* samlades 700 människor i Göteborg och Växjö samt 500 i Örebro. Man kan notera att det var sällsynt med vädjanden till regeringen, det var arbetarnas egna organisationer som uppmanades att ta tag i händelseutvecklingen. Till brytandet av neutraliteten räknades även vapentransporter liksom organiserandet av stridsvilliga svenskar.⁹⁴ Under ett möte den 18 mars behandlades ett cirkulär från Arbetarnas landsråd i Stockholm. Arbetarnas landsråd hade bildats föregående år, efter ett möte sammankallat av vänstersocialdemokrater, där 10 000 människor slöt upp i Hornsbergs hage i Stockholm.⁹⁵ Efter en ”genomgående debatt” var alla medlemmar på mötet överens om att ”hänsynslöst bevaka” Finlandsaktivisternas handlingar, och att särskilt försöka förhindra vapen- och ammunitionstransport till det ”svarta gardet.” Dessutom bildade man vad protokollet kallar en kommuniké som dels skulle samarbeta med ”den på platsen bildade kontrollkommunikén”, dels bevaka människor som reste med tågen och deras bagage.⁹⁶

In i mars månad fortsatte SAC:s tidning att rapportera om möten i städer och på orter där resolutionerna var liknande de som här ovan har återgivits. Värt att påpeka här är att det stora antalet deltagare på de möten som de lokala samorganisationerna anordnade visade att Finlandsfrågan lockade betydligt fler människor än de som var medlemmar i en syndikalistisk fackförening på orten.⁹⁷

92. *Folkets Dagblad Politiken* 6.2.1918, framsidan.

93. Se exempelvis *Syndikalisten* 13.2.1918.

94. Se exempelvis *Syndikalisten* 13.2.1918.

95. Andrae, *Revolt eller reform*, s. 82.

96. Kiruna LS protokoll 18.3.1918, Protokollsbok för Kiruna LS sektion 4, juni 1915–nov 1921, Norrbottens föreningsarkiv, Luleå.

97. SAC:s totala medlemsantal uppgick till 1918 till omkring 24 000 medlemmar: Jenny Jansson, *Manufacturing consensus: The making of the Swedish Reformist Working Class* (Uppsala 2012) s. 75.

En styrd styrkemanifestation

Den 11 februari, samma dag som Branting skulle hålla tal om Finland för Stockholms arbetarekommun, lydde *Social-Demokratens* huvudrubrik ”En kraftig folkopinion mot interventionistplanerna”. Den ”våldsamma högerhetsen” i Finlandsfrågan hade fått sitt ”naturliga svar” genom en rad stora protestmöten runtom i landet, vilka gav sin ”försäkran om ett förtroendefullt stöd åt regeringen i dess fasta hållning”, sammanfattade tidningen. Från ett möte i Norrköping inkom följande resolution:

Förvissade om att regeringens politik utgör den säkraste garantin för yttre och inre fred önska härmed c:a 2,000 medborgare i Norrköping samlade till möte, uttala den förhoppningen att regeringen målmedvetet och med all energi fullföljer denna politik mot öppna eller maskerade interventionsplaner i den finska frågan.⁹⁸

Göteborgs arbetarekommun samlade 1 000 människor, och mötesresolutionen deklarerade ett fullt och odelat stöd till regeringens ”orubbliga neutralitetspolitik”. Av regeringen förväntade sig kommunen att den ”således under inga några omständigheter medger någon som helst transport av vapen till någon av de stridarna parterna i Finland[...]”. På ett möte i Helsingborg med 1 200 människor ställdes samma krav: ingen transitering, ingen utförsel av vapen, ingen militär intervention.⁹⁹

Även i Nyköping, Falun, Sundbyberg och Nynäshamn uttalade man sitt förtroende för regeringen. I Grängesberg och Ludvika stämde man in mot hotet från högerens planer på en ”ny borggårdskupp”. I Västerås ska 5 000 människor ha samlats till ett möte på Stortorget, varifrån man sände en uppmaning till regeringen om att ”icke genom någon som helst åtgärd ingripa i denna det finska folkets kamp”.¹⁰⁰ Fler exempel finns. Det finns skäl att notera att det enda tal på dessa möten som *Social-Demokraten* citerade till fullo, var Sven Backlunds tal i Sundbyberg. Backlund var själv medarbetare i *Social-Demokraten*.¹⁰¹ I talet förklarades de röda gardena vara ”bolsjevismens verkställare”. Men man kunde inte heller ta parti för de vita, som med tiden skulle visa vad ”reaktionens krafter” förmådde, förutspådde Backlund. Resolu-

98. *Social-Demokraten* 11.2.1918, s. 1.

99. *Social-Demokraten* 11.2.1918, s. 1.

100. *Social-Demokraten* 11.2.1918, s. 1.

101. Hans Haste, *Det första seklet. Människor, händelser och idéer i svensk socialdemokrati del 2* (Stockholm 1989), s. 419.

Frihet, Jämlikhet, Broderskap.

Social-Demokraten.

Tisdagen den 12 Februari 1918.

N:o 56. (Frl. A. (Stockholmsupplagan).)

34 de Ärgången

Den framvällande starka folkvägen mot interventionsplanerna.

Väldig anslutning till arbetarekommunens protestmöte. — Omkring 4,000, som ej kunde komma in i Auditorium, hålla friluftsmöte på Norra Bantorget. — Ett manifest från socialdemokratiska partistyrelsen.

Till Sveriges arbetande folk!

Den svenska arbetande befolkningen har i de senaste åren varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för. Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för. Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för.

Stockholms arbetande befolkning har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för. Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för.

Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för. Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för.

Stockholms arbetande befolkning har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för. Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för.

Stockholms arbetande befolkning har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för. Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för.

Stockholms arbetande befolkning har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för. Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för.

Stockholms arbetande befolkning har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för. Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för.

Stockholms arbetande befolkning har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för. Den svenska arbetande befolkningen har varit föremål för en utveckling som ingen annan befolkning i världen har varit föremål för.

Social-Demokraten förstärkte den 12 februari 1918. Tidningen framförde SAP-ledningens version av den svenska Finlandspolitiken, och rapporterade även från många, mestadels partianknutna, möten som behandlade frågan.

tionen avslutades med en önskan om fortsatt neutralitet och en försäkring om tillit till regeringen.¹⁰²

Hela fyratusen människor ska ha blivit stående utanför Folkets Hus på Norra Bantorget i Stockholm när Branting den 11 februari skulle tala på arbetarekommunens protestmöte mot högerens ”interventionsplaner”.¹⁰³ Det tal som Branting höll för kommunens medlemmar baserade sig på ett manifest som författats av honom själv, tillsammans med P. A. Hansson och partisekreterare Möller. Alla tre var medlemmar av partiets verkställande utskott, och i detta namn godtog dessa tillsammans med Carl Gustaf Wickman den 11 februari manifestet som partiets eget gällande ”Finlandsfrågan”.¹⁰⁴ Med manifestet som grund gav Branting sin syn på orsakerna till kriget i Finland och deklarerade vilken väg som vore den klokaste att gå vidare på. Manifestet bestod främst av anklagelser mot den finska socialdemokratien, vars handlande allena

102. Social-Demokraten 11.2.1918, s. 1 och 5.
 103. Social-Demokraten 12.2.1918, framsidan.
 104. Verkställande utskottets protokoll 11.2.1918, Verkställande utskottets protokoll och bilagor, Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

framställdes som orsaken till krigsutbrottet. Det förklarade att det finländska folkets självbestämmelserätt var så fast grundmurad att bara en våldsmakt utifrån kunde hota den.

Formuleringen var en tydlig anspelning på det ryska bolsjevikiska hotet. Revolutionen sades vara en kupp utförd av en organiserad minoritet. Ändå var det ”ett stycke klasskamp” som utspelade sig i Finland. Detta skulle man komma ihåg vid beaktande av den ”svenska högerns till synes rätt så moderata önskemål”. Önskemålen var endast förklädnad. Det var klasskampen den svenska högern ville blanda sig i. Därmed skulle Sverige hamna i konflikt med Petrograd, bli en del av världskriget och Tysklands utpost i norr:

Dock, vår höger här hemma skulle jubla, och med skäl. Dess inrikespolitiska beräkningar hade gått i uppfyllelse. Demokratins regering sprängd bort, det nyss fällda högerväldet åter i högsätet, den för högern hotande demokratiseringen undanskjuten på en bestämd tid, hela vår inre folkliga utveckling i baklås.¹⁰⁵

Manifestet avslutades med en uppmaning till partivännerna att slå tillbaka demokratins fiender. SAP skulle ”aldrig uppgiva sin opartiska neutralitet”. Partiet vägrade blanda sig ”i de strider som sönderslita det finska folket”. För denna hållning bad den om fortsatt trofast stöd från den framväxande folkrörelsen, vilken uppmanades att ”slå tillbaka högerhetsen”.¹⁰⁶ I Brantings tal för arbetarekommunen var omdömet om den finska arbetarrörelsen än hårdare. Branting beskrev den ryska bolsjevismen som frukten av tsaristisk despotism i kombination med massornas okunnighet och brist på politiskt självstyre. Branting sade att Finland länge varit sammanflätat med Ryssland, och att situationen i landet gjort att element där blivit mottagliga för ”smitta österifrån”. Dessa element reste vapen mot en ”[l]aglig regering på den bredaste demokratiska grundval”. Efter att ha redogjort för orsakerna till situationen i Finland berättade Branting om hur den svenska högern nu försökte att utnyttja tillfället. Borgerliga redaktörer hade skrivit till statsministern och bett om en väpnad intervention. Efter att regeringen hade avvisat denna begäran, önskade redaktörerna att regeringen skulle bevilja vapentransporter ”och att regeringen ändock skulle ställa sig på sådant sätt att den togo ställning till striden, dock utan att taga steget fullt ut från neutraliteten”. Det egentliga syftet var dock

105. *Social-Demokraten* 12.2.1918, framsidan.

106. *Social-Demokraten* 12.2.1918, framsidan.

Hjalmar Branting talar i Stockholm 1918 inför en stor publik på Norra Latins gård, vy mot Barnhusgatan, om författningsfrågan – bland annat kvinnlig rösträtt. Bild: Stockholmskällan (Stockholms stadsmuseum) och Wikimedia Commons (porträtt).

att pressa regeringen till en intervention, och därför kunde regeringen inte ”räcka ett finger åt dem som vill ha hela handen”. Skulle regeringen vika sig skulle det uppstå en aktiviststorm, fortsatte Branting.¹⁰⁷ Frammanades bilden – liksom i manifestet – av en enig antidemokratisk krigshetsande höger, som nu riskerade ta makten om regeringen avvek från sin neutralitet.

SAP-ledningen frammanade uppfattningen om regeringen som en garant för neutralitet och demokratiseringsarbete, medan högern stod enig i sin strävan inte bara efter en officiell militär intervention i Finland, utan även efter regeringsmakten. Det var bl.a. denna uppfattning som gav SAP:s politik stöd runtom i arbetarrörelsen. Även SSV hade ett högt tonläge. I början av februari kunde man på FDP:s förstasidor läsa att Sverige, genom aktivisternas planer och krigspressens hetsande, stod på krigets brant.¹⁰⁸ Om regeringen inte skulle godkänna dessa planer, så hotades den att störtas, precis som vid bondetåget 1914. Högern och aktivisterna sades nu mobilisera hela sin press. Därutöver anordnade högern och aktivisterna stora möten, satte i gång adressinsamlingar, köpte vapen och upprättade frivilliga kårer för att få sin vilja igenom.¹⁰⁹ *Syndikalisten* förklarade för sina läsare att Svenska brigaden var tänkt att sättas in mot svenska arbetare, om det finska proletaria-

107. *Social-Demokraten* 12.2.1918, framsidan.

108. *Folkets Dagblad Politiken* 4.2.1918, framsidan.

109. *Folkets Dagblad Politiken* 6.2.1918, framsidan.

tet skulle segra i Finland.¹¹⁰ Det fanns således goda skäl för den breda arbetarrörelsen att tro att någon form av seriös regeringsomstörtande verksamhet var på gång.

Högern

För att bilda oss en uppfattning om den svenska högern vänder vi oss till Andræ. Inom militärledningen, bland företagsledare och konservativ press fanns en önskan om militära insatser. I slutet av januari kallades ett fyrttio tal redaktörer till Stockholm för att överlägga om Sveriges hållning till Finland. Initiativet kom med all sannolikhet från de kretsar som i flera år verkat för Finlands självständighet eller införlivande i Sverige.¹¹¹ Den 2 februari sändes en deputation från mötet till stats- och utrikesministrarna. Deputationen bad i första hand om en svensk militär intervention, i andra hand om att statsministern skulle verka inom regeringen för en frivillig insats, militära transporter och insamlingar.¹¹²

En intervention var dock aldrig nära. Mellan riksdagspartier-
na var man eniga om att Sverige borde undvika en militär interven-
tion. Redan när regeringen i Hemliga utskottet den 29 januari fram-
förde att en intervention inte skulle företas, så mötte detta inte någon
som helst opposition från högerens ledande män.¹¹³ Den största frå-
gan i den svenska debatten gällde anskaffandet av vapen till de vita.
Högerredaktörernas deputation från den 2 februari följdes upp av en
namninsamling om vapenexport som publicerades i tidningarna den
5 februari. Enstaka högerpolitiker undertecknade namninsamlingen,
men både Arvid Lindman, partiledare för Allmänna valmansförbun-
det, och Ernst Trygger, partiledare för Första kammarens nationella
parti, avstod. De ville tvinga regeringen till offentlig debatt, men fick
av regeringen i Vasa veta att den inte önskade någon sådan, då det
skulle kunna skada den hjälp som den svenska regeringen gav Vasa-
senaten i hemlighet. Därför beslutade Högerpartiets förtroenderåd den
5 februari att inga interpellationer i ämnet skulle göras. Senare samma
dag berättade Gripenberg för högerens partiledare att det vita Finland
fick illegal hjälp i form av vapensmuggling och transitering av vapen
sjövägen med svenska örlogsfartyg. Transiteringen över vattnet sades

110. *Syndikalisten* 13.2.1918. Sidnumrering saknas.

111. En redogörelse för dessa kretsar finns hos Andræ, *Revolt eller reform*, s. 156–157.

112. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 162.

113. Hellner, *Memorandum rörande Sveriges politik*, s. 16.

vara så betydelsefull att Vasasenaten under inga omständigheter ville riskera en brytning med den svenska regeringen, så länge den pågick. Till detta ska tilläggas att redan innan högern meddelats om Vasas hållning, hade den förre statsministern och högerledaren Carl Swartz både privat och offentligt förklarat att högerpartiet varken kunde eller borde ta regeringsansvar om den liberalsocialdemokratiska regeringen föll.¹¹⁴

Den politiska högern verkar således inte ha varit något allvarligt hot mot regeringen. Ändå har Andræ konstaterat att det var fruktan för ett svenskt ingripande i Finland som utlöste arbetarrörelsens stora opinionsrörelse.¹¹⁵ Det är svårt att klargöra hur allvarligt hotet om en framkallad regeringskris med medföljande militarisering av Sverige uppfattades av SAP:s ledning.¹¹⁶ Högerinriktad landsortspress krävde redan i slutet av januari att regeringen skulle störtas. Stockholmstidningen *Nya Dagligt Allehanda* skrev öppet om en ny kampregering, som skulle bildas ”utanför partierna”. Tidningarna skruvade dock själva ner sitt tonläge, när de fick veta att det vita Finland så önskade.¹¹⁷ Namninsamlingen om vapenexport överlämnades till regeringen den 25 februari ”vilket var ett tämligen svagt resultat jämfört med de 600 000 namnen för Hammarskjöld i mars 1917”, summerar Andræ.¹¹⁸ Men opinionsstormen handlade nog även om att beveka liberaler inom regeringen. Uppenbarligen fanns slitningar, vilket Hellners avgångshot i samröre med Gripenberg vittnar om.

Av ovanstående måste man dock dra slutsatsen att Branting och Möller m.fl. talade mot bättre vetande när de i singularis talade om ”högern” och ”högerväldet” som var på krigsstigen. Materiel transiterades och vapen smugglades, med ledande socialdemokraters medverkan, vilket högerledarna kände till.

Partiledningens turné

I den resolution som Stockholms arbetarekommun antog efter Brantings tal anklagades de finska socialdemokraterna för att försöka upprätta en väpnad diktatur, i stället för en på allmän rösträtt stödd de-

114. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 166–167.

115. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 158, 184.

116. Se exempelvis Brantings anförande i riksdagen: Riksdagens Andra Kammare (A.K.) 1918: 16, s. 36 ff.

117. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 167–169.

118. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 166.

mokrati. Det hela sades dock vara det finska folkets sak att reda ut, och arbetarekommunen vände sig å det bestämdaste mot svensk inblandning genom väpnad ”intervention eller annorledes”. Kommunen uppmanade även regeringen till det medlingsförsök som partiets verkställande utskott tagit initiativ till.¹¹⁹ Resolutionens ställningstaganden och formuleringar vittnar om att den var framtagen i samarbete med, eller rentav skriven av, SAP:s VU. Enligt mötesprotokollet var resolutionen framtagen av kommunstyrelsen. Dess ordförande var Gottfrid Björkman, medlem i partistyrelsen. Vice ordförande var P. A. Hansson, medförfattare till manifestet och medlem av VU.¹²⁰

Den stora mängd möten som arrangerades den 10 februari och som följdes upp med VU:s manifest och arbetarekommunens möte i huvudstaden kvällen därpå, visar att det under dessa dagar till stor del var fråga om en organisering uppifrån. Ernst Wigforss har senare nämnt att partistyrelsen uppmanat arbetarekommunerna till möten.¹²¹ De landsomfattande mötena var dock också en aktion nerifrån. En del möten anordnades före partistyrelsens uppmaning, och i gräsrotsorganisationers protokoll liksom i rapporter insända till fackförbunds och SSV:s press förekommer flera fall av insamlingar till det röda Finland samt uppmaningar om storstrejk, vilket inte alls var sanktionerat av den socialdemokratiska partiledningen. Mötesverksamheten fortsatte veckor efter att SAP:s ledning uppmanat till möten, vilket även Wigforss påpekade i sina memoarer.

Nästa stora manifestationsdag inföll söndagen den 17 februari, då både Göteborgs och Malmös arbetarekommun hade möten. För de runt 2 000 församlade i Göteborg förklarade partisekreterare Möller varför SAP inte kunde ge sina sympatier åt den ”finska upprorsrörelsens män, vilka efterapade de ryska bolsjevikerna, skattande åt samma maktlära som vi bekämpa i det svenska högerväldet här i landet”. Detta ”högerväld” ville att medlingsaktionen i Finland skulle misslyckas, samtidigt som det i Sverige ville provocera fram ett inbördeskrig med

119. Stockholms arbetarekommuns protokoll 11.2.1918 och 1.7.1918, Protokoll enskilda och offentliga möten 1916–1928, Stockholms arbetarekommun, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

120. Stockholms arbetarekommuns protokoll 11.2.1918 och 1.7.1918, Protokoll enskilda och offentliga möten 1916–1928, Stockholms arbetarekommun, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge.

121. Ernst Wigforss, *Minnen II 1914–1932* (Stockholm 1952).

följden att det pågående demokratiseringsarbetet skulle grusas. Från mötet skickades en ”ensträgen maning till regeringen att icke vika från den hittills intagna ståndpunkten, och sålunda förhindra varje vapen-transport från vårt land till någon av de stridande parterna”. Samma dag antog Malmö arbetarekommun den resolution som Stockholm antagit sex dagar tidigare. Ett telegram avsändes även till regeringen där kommunen uttalade sin anslutning till regeringens fasta neutralitetspolitik och sin förvissning om att regeringen inte skulle ge vika för krigsagitationen.¹²²

Mötesaktiviteten fortsatte i slutet av februari och in i mars. Fack- och kvinnoklubbar protesterade mot högerpressens krav om intervernering, krävde att alla arbetarorganisationer skulle förbereda en generalstrejk för att förhindra aktivisternas krigsplaner samt uppmanade regeringen att förhindra all form av vapensmuggling. Verkstadsklubbar och socialdemokratiska arbetarekommuner krävde sträng neutralitet och förklarade att arbetarrörelsen stod på regeringens sida i dess arbete. Pengar skickades till det röda Finland, och på vissa orter förekom gemensamma möten mellan de bägge socialdemokratiska partiernas lokalorganisationer.¹²³

För SAP:s del åkte P. A. Hansson till Södertälje den 23 februari för att hålla ett möte med stadens socialdemokratiska förening. Mötets resolution förklarade att föreningen ”anse såsom ofrånkomligt att regeringen icke på något sätt varje sig med transitering av vapen eller ammunition eller export av dylikt engagerar sig i Finlands inre angelägenheter vare sig för ögonblicket eller för framtiden”. I likhet med de andra möten som VU-medlemmarna höll tal på, såg mötet i Södertälje med tillfredsställelse på regeringens medlingsförsök. ”All hjälp till Finland, blott icke vapen!”, manade resolutionen.¹²⁴

Sammanfattning

Sammantaget spelade SAP:s partiledning ett dubbelspel. Regeringen gjorde just det som SAP:s VU sade att den inte skulle göra: den tog ställning i striden, dock utan att offentligt fullt ut ta steget bort från neutraliteten. Den solidaritet som fanns inom arbetarrörelsen med ar-

122. *Social-Demokraten* 18.2.1918, s. 8.

123. *Social-Demokraten* 21.2.1918, s. 7; *Folkets Dagblad Politiken* 21.2.1918, s. 3 och 22.2.1918, s. 3.

124. *Social-Demokraten* 23.2.1918, s. 4.

betarklassen i Finland samt rörelsens mycket starka känslor mot krigsaktivismen, kanaliserade partiledningen till att bli en opinionsrörelse för den regering som partiet var en del av, liksom det arbete som denna regering företagit sig: den parlamentariska demokratins genomförande. Åtgärder för att fullständigt stoppa exporten av vapen och den organiserade militära frivilliginsatsen vidtogs inte, trots mängder av uppmaningar från rörelsen runtom i Sverige. Däremot höll regeringen Sverige officiellt utanför kriget, vilket var det mest centrala kravet i alla de resolutioner som offentliggjordes i arbetarpresen.

Andræ har beskrivit de många arbetarrörelsemötena under februari månad som huvudsakligen ett slags uppifrån koordinerad massaktion, men också som en outtalad s.k. enhetsfront mellan de bägge socialdemokratiska partierna, vilken syftade till att hindra den vita mobiliseringen i Sverige.¹²⁵ Frågan är dock om inte alla dessa möten och resolutioner i sin helhet lika mycket passiverade rörelsen inför den högersocialdemokratiska ledningens version av händelseförloppet.

För denna ledning blev Finlandsfrågan en del av kampen om arbetarrörelsen som sådan. Den bedömde solidariteten med det röda Finland inom rörelsen som så stark att ett öppet ställningstagande för det vita Finland i form av vapentransporter skulle kunna spränga hela regeringen. Tidigt inkom till regeringen resolutioner mot allt slags understöd till det vita Finland. Det källmaterial jag har tagit del av vittnar om att inställningen till de stridande parterna skiljde sig kraftigt mellan framför allt Branting och Palmstierna å ena sidan, och de starkast berörda fackförbunden och gräsrotterna å den andra. Det undersökta materialet ger inte vid hand att det för de senare skulle ha funnits en direkt motsättning mellan solidaritet för de röda och demokrati i Sverige. SAP:s partiledning kunde inte låta SSV få ensamrätt till att uttrycka solidaritet med den finska arbetarrörelsen. Ledningen grep tidigt in genom att mobilisera människor i arbetarrörelsen för vad de trodde var fullständig neutralitet, och tryggade därmed regeringens stabilitet. Samtidigt gällde det för ledningen att få med sig gräsrotterna på den parlamentariska demokratin som arbetsmetod och närmaste mål.

125. Andræ, *Revolt eller reform*, s. 184, 301.

Den makalöse Magnus Gabriel De la Gardie

Peter Ullgren, *En makalös historia. Magnus Gabriel De la Gardies uppgång och fall*, 328 s., ill., Norstedts, Stockholm 2015.

LEKTORN I HISTORIA vid Linköpings universitet, docenten Peter Ullgren har skrivit en bok om riksrådet och greven Magnus Gabriel De la Gardie (1622–1686), en av stormaktstidens mest uppburna svenskar, drottning Kristinas gunstling, medlem av förmyndarregeringen efter Karl X Gustavs fränfälle och slutligen föremål för Karl XI:s misshag och offer för dennes reduktion på 1680-talet. Magnus Gabriel De la Gardie är förmodligen tillsammans med rikskanslern Axel Oxenstierna den mest kända representanten för 1600-talets högaristokrati i Sverige. Ullgren har tidigare gjort sig känd som författare av populärhistoriska böcker om stormaktstidens politik och samhälle, bl.a. om lantadeln och godsägare i Östergötland och Skåne (2004), om stora nordiska kriget (2008) och om frimurarnas historia i Sverige (2010).¹

Även om Peter Ullgrens bok om greve Magnus Gabriel De la Gardie är populärt skriven, så har den också vetenskaplig tyngd, den är väldokumenterad med nothänvisningar, ett ansevärt käll- och litteraturmaterial m.m. Boken är sålunda ett utmärkt exempel på att det är möjligt att skriva populärt utan att ge avkall på vetenskaplig akribi. Boken är försedd med ett bildark (16 sidor) i mitten med bilder på Magnus Gabriel De la Gardie i olika åldrar, bl.a. en målning föreställande Magnus Gabriel De la Gardie och hustrun Maria Eufrosyne, ett porträtt av fadern, riksrådet Jakob De la Gardie, i finsk folkmun gemenligen kallad "laiska Jaakko" (late Jakob),

1. Böcker författade av Peter Ullgren: *Lantadel – Adliga godsägare i Östergötland och Skåne vid 1600-talets slut*, Sisyfos Förlag 2004; *Herrgårdsspöken*, Wahlström & Widstrand 2005; *Uppsnappade brev. Karl XII:s soldater i Norge 1716*, Wahlström & Widstrand 2006; *Det stora nordiska kriget 1700–1721. En berättelse om stormakten Sveriges fall*, Prisma 2008; *Godsherrskapen och kyrkan – Krapperups relationer till Brunnby kyrka ca 1748–1900*, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen 2009; *Hemligheternas brödraskap. Om de svenska frimurarnas historia*, Norstedts 2010; *Petter Gotthard von Kochen – Karolinen på Krapperup*, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen 2012.

av modern Ebba Brahe samt olika kungligheter, drottning Kristina, Karl X Gustav och Karl XI. Ytterligare avbildas palatset Makalös, Jakobsdals slott, Läckö slott och slottet Tre Kronor i Stockholm.

Boken inleds med ett kapitel där författaren berättar om den unge greven Magnus Gabriel De la Gardies ambassad till Frankrike år 1646 för att därefter redogöra för de faktorer som fått honom att skriva boken, bl.a. den ensidiga behandling som Magnus De la Gardie tidigare fått inom historieskrivningen i Sverige. Ullgren fastslår att synsättet på Magnus Gabriel De la Gardie har förändrats i mer positiv riktning under de senaste femtio åren, vilket hänger samman med historieskrivningens ökade intresse för ett bredare socialhistoriskt perspektiv. Även inom konsthistorien och den svenska utrikespolitikens historia genomgick synen på Magnus Gabriel De la Gardie redan i början av 1900-talet en förändring. Men Ullgren konstaterar att omvärderingen av De la Gardie i allmänhet har skett först under de senaste femtio åren.

Ett av bokens kapitel har rubricerats ”Uppkomlingssläkten De la Gardie”. Termen kan diskuteras och är anakronistisk åtminstone i fråga om Magnus Gabriel, vars farfar, krigsherren och överbefälhavaren Pontus var gift med Sofia Gyllenhielm, Magnus Gabriels farmor som var utomäktenskaplig dotter till kung Johan III. Släkten De la Gardie kan med tanke på 1500-talet nog karaktäriseras som en uppkomlingssläkt, men inte heller den termen är relevant för 1600-talets svenska samhälle, Magnus Gabriels fader Jakob var svenskt riksråd och farfadern Pontus sålunda ”ingift” i det svenska kungahuset, visserligen med en illegitim dotter.

Däremot har den senaste forskningen visat att släkten De la Gardie ingalunda varit adlig i Frankrike, utan att dess antavla var förfalskad och att stamfadern i Sverige, Pontus, inte hade aristokratiskt ursprung, utan var son till en burgen handlare. Pontus De la Gardie hade synbarligen konstruerat sin adliga börd då han blev legoknekt. En annan sak är att, som Peter Ullgren påpekar, Pontus far kunde rankas som adelsman enligt ”dåtida sydfranska kriterier”.

Efter farfadern Pontus förtidiga död tillbringade sonen Jakob, Magnus Gabriels far, sin uppväxttid vid morfadern, Johan III:s hov i Stockholm. Även Jakob blev svensk överbefälhavare och senare bl.a. riksmarsk. Han gifte sig med Ebba Brahe, medlem av en gammal svensk riksrådssläkt. Den 1622 år födda Magnus Gabriels uppväxt var således mycket aristokratisk. Fadern lät uppföra det ståtliga palatset Makalös på Norrmalm i Stockholm, vilket stod färdigt 1642. Därtill hade kungahuset översköljt Jakob De la Gardie med gods och donationer, och gjort honom till greve av Läckö, med grevskap i Västergötland. Jakob ägde också gods i Livland och Finland och bl.a. godset Jakobsdal utanför Stockholm. Magnus Gabriel var emellertid inte ursprungligen arvtagare till grevetiteln, utan hans tre

år äldre bror Pontus var unggreve. Men efter dennes hastiga frånfalle som trettonåring 1632 blev den yngre brodern ny arvtagare, tio år gammal.

Magnus Gabriels uppfostran bröt även en viktig trend i släktens traditioner, nämligen avsaknaden av formell akademisk utbildning. Som medlem av den svenska aristokratin kunde han inte undgå en utbildning för tjänst inom den svenska civilstaten. Samtidigt bidrog detta till att integrera familjen De la Gardie i den svenska aristokratin. Först läste Magnus Gabriel med en privatlärare, varefter följde universitetsstudier i Uppsala 1635 från och med 13 års ålder. Studierna framskred snabbt och redan som sjuttonåring valdes han till Rector illustris, d.v.s. styresman för hela universitetet, dock utan lön, till skillnad från den egentliga rektorn, prorektorn med full lön. I denna egenskap fick Magnus Gabriel även närvara på riksdagen i Nyköping 1640.

Såsom brukligt var bland aristokratins söner reste Magnus Gabriel De la Gardie 1640 ut i Europa. Det skedde med en svit bestående av en hovmästare, en kammardräng och en preceptor (här lärare). Resan kom att vara i nästan fyra år och gick via Danmark och Tyskland till universitetet i Leiden i Holland. Sommaren 1642 reste han vidare till Paris, där han i början av 1643 presenterades vid hovet för Ludvig XIII. Den sistnämnde avled redan i maj samma år och Frankrike fick en ny gossekung, den femåriga Ludvig XIV. Den verkliga makten i Frankrike låg de följande åren i kardinal Mazarins händer. I början av år 1644 återvände Magnus Gabriel hem samtidigt som Lennart Torstensson lett den svenska armén i iltmarscher genom Tyskland och anfallit Danmark. Under Magnus Gabriels frånvaro hade palatset Makalös i centrum av Stockholm med utsikt mot Norrström och slottet Tre Kronor färdigställt. Byggnaden invigdes vårvintern 1643 med bröllopet mellan system Maria Sofia De la Gardie och Gustav Gabrielsson Oxenstierna. Äktenskapet innebar en viktig allians mellan släkterna De la Gardie och Oxenstierna.

Drottning Kristina blev myndig vid 18 års ålder 1644. Magnus Gabriel De la Gardie kände visserligen Kristina sedan studieåren i Uppsala, men den hemkomna 22-åringen var en helt annan person än den unge studenten. Med Ullgrens ord: ”Han gled in i hovsocietyten som en överraskning. Galanta manér, flytande franska och ett utseende som var hänförande bland de flesta som mötte honom.” Magnus Gabriels mor Ebba uppmuntrade jämte Kristina honom i hans förhållande till pfalzgrevinnan Maria Eufrosyne. Trolovnningen ingicks i mars 1645 och några månader därförinnan hade drottningen utnämnt Magnus Gabriel till överste vid sitt livgarde. Han hade sålunda lyckats vinna den unga drottningens gunst.

Magnus Gabriels bana gick sålunda spikrakt uppåt: förlänningar, titlar och utnämningar följde på varandra. Under trettioåriga krigets slutskede vistades han mestadels på kontinenten, främst i Tyskland. Under drott-

ning Kristinas kröningshögtid i Stockholm vid riksdagen 1650 fanns generalguvernören Magnus Gabriel De la Gardie vid drottningens sida. Själva kröningen skedde den 20 oktober 1650 i Storkyrkan i Stockholm, där Kristina kröntes till svensk kung(!), vilket enligt Ullgren speglar samhällets dåtida genusordning. Rikssvärdet vid kröningsprocessionen bars av den 67-åriga Jakob De la Gardie. Den nästan blinde riksmarsken stöddes av sonen Jakob Kasimir, Magnus Gabriels yngre bror. I början av nästa år utnämnde drottningen Magnus Gabriel De la Gardie till överstemarskalk, d.v.s. chef för alla kungliga hovstater, en post som han innehade i ett par års tid. Samtidigt fick han jämte sin syster, överhovmästarinnan Maria Sofia, permanenta bostäder på kungliga slottet. Med Ullgrens ord, hela familjen De la Gardie ”var i ynnest” hos drottningen.

Året 1652 blev ett ”annus horribilis” för familjen De la Gardie. Året började med att Magnus Gabriels hustru Maria Eufrosyne insjuknade svårt. På försommaren avled hennes far, Magnus Gabriels svärfar, pfalzgreven Johan Kasimir och på sensommaren var det Jakob De la Gardies tur. Därmed stod Magnus Gabriel De la Gardie som familjens huvudman. Faderns död betydde att Magnus Gabriel ärvde grevskapet Läckö samt Hapsal i Livland. Vid årsskiftet 1652 hade drottningen därtill utnämnt Magnus Gabriel till riksskattmästare. Följande år fick han nya donationer av drottningen, men samtidigt kom de första tecknen på att, med Ullgrens ordval, ”han börjat falla i onåd [...]”. Han var fortfarande *primus inter pares* vid hovet, men horisonten fördunklades av drottning Kristinas maktpolitik och hennes planer på en förtidig abdikation.

I början av år 1653 gifte sig brodern Jakob Kasimir De la Gardie med Ebba Sparre. Men året präglades av bondeoroligheter och härjande pest. Magnus Gabriel försökte stärka sina utsikter för framtiden genom att skänka drottningen Jakobsdal. Hösten 1653 inträffade en skandal vid hovet, då Magnus Gabriel inför drottningen först förtalade den franska läkaren Pierre Bourdelot, och senare meddelade att personer i hennes närmsta krets förtalade honom. Han namngav några personer, vilka dock nekade, varpå drottningen blev så arg att hon helt sonika förvisade riksrådet, riksskattmästare Magnus Gabriel De la Gardie från hovet. Nyheten om skandalen spred sig som en löpeld genom riket. Magnus Gabriel sökte blidka Kristina medelst ett brev, men drottningen svarade mycket kallsinnigt: ”Jag måste få Er att inse, att Ni är ovärdig min aktning efter ett fel som Ni begått.” Magnus Gabriel De la Gardie fick dock stöd av sin vän och sväger, arvprinsen Karl Gustav av Pfalz, som stödde och tröstade honom brevlades.

Drottning Kristinas abdikation i Uppsala den 6 juni 1654 skedde utan Magnus Gabriel De la Gardies medverkan. Hennes efterträdare, kung Karl XI Gustav, var visserligen Magnus Gabriels vän och sväger, men även denne höll en viss distans i deras förhållande. Kungen inbjöd dock sin sväger till

sitt bröllop med Hedvig Eleonora av Holstein-Gottorp hösten 1654. Karl Gustav bad emellertid sin sväger att undvika ”prunkande överflöd” i dennes verksamhet. Magnus Gabriel var visserligen ännu riksråd, men inte längre riksskattmästare, den posten hade riksrådet Herman Fleming övertagit. Efter att Sverige genom bröllopet fått en ny drottning i Hedvig Eleonora kom Magnus Gabriel så småningom tillbaka till det kungliga hovet. Han utnämndes i slutet av år 1654 till kansler för Uppsala universitet, en post som han innehade ända fram till sin död 1686. I januari 1655 återinsattes Magnus Gabriel De la Gardie som riksskattmästare, ett tecken på att han inte längre stod i onåd.

Under Karl X Gustavs regering befann sig den unga stormakten Sverige så gott som oavbrutet i krig mot många fiender och på många fronter. Ullgren visar hur kungen flera gånger var missnöjd med sin svägers agerande och gav honom kraftiga utskällningar. Men kungens plötsliga död i februari 1660 förändrade situationen, både för Sverige och för Magnus Gabriel De la Gardie. Fredsslutet som följde bekräftade Sveriges ställning som en europeisk stormakt. Magnus Gabriel De la Gardie blev rikskansler och ingick i kronprins Karls förmyndarregering som en dominerande faktor tillsammans med änkedrottningen. Framtiden för Magnus Gabriel såg åter ljus ut.

Under den högaristokratiska förmyndarregeringen (1660–1672) stod greve Magnus Gabriel De la Gardie på höjden av sin makt. Som rikskansler anammade han det politiska klientskapets principer visavi den yngre generationen. Kulturellt var han en mecenat och kanslerskapet för Uppsala universitet innebar att han också satte sina spår i det vetenskapliga livet. Men han hade fortfarande inflytelserika fiender inom riksrådet och hans försök att kontrollera den blivande kungens utbildning misslyckades. Ännu efter Karl XI:s myndighetsförklaring utövade Magnus Gabriel De la Gardie tillsammans med änkedrottningen ett betydande inflytande på den unge monarken.

Det skånska kriget mot Danmark 1675–1679 visade dock att Magnus Gabriel De la Gardie inte var någon framstående militär ledare. Han fick utstå förebräelser från kungen för den misslyckade krigföringen och speciellt fick han bära hundhuvudet för förmyndarregeringens tillkortakommanden vad gällde rikets upprustning. Han förlorade så småningom det mesta av sin politiska makt och miste rikskanslerskapet 1680. Vid reduktionsriksdagen samma år fick han som maktlös riksdrots se hur greve- och friherreskapen indrogs till kronan, likaså alla adelsdonationer i provinserna. Ett annat uttryck för det karolinska enväldet, som Karl XI införde, var skapandet av den indelta armén 1682.

När greve Magnus Gabriel De la Gardie dog på Venngarn den 26 april 1686 i en ålder av 63 år och 8 månader hade han mist det mesta av sin

världsliga egendom. De flesta av hans gods hade indragits till kronan. Han var förmodligen den enskilda svenska adelsman som personligen led mest ekonomisk skada av konungens räfst. Magnus Gabriel var på sin ålders höst med Ullgrens karaktäristik ”en antihjälte” som vände sig inåt mot religionen då världen vänt honom ryggen. Ullgren citerar också kung Karl XI:s symptomatiskt kärva notering i almanackan efter De la Gardies död: ”[...] blefw Drässen (drotsen) döo uppå Wännegran”.

Peter Ullgren har skrivit en läsvärd populärvetenskaplig bok om Magnus Gabriel De la Gardie och förmått placera in denne i den europeiska och svenska kontexten på ett sätt som levandegör honom för läsaren. Den makalöse greven Magnus Gabriel De la Gardie var en lysande aristokrat, kungamaktens gunstling och en bländande, om ock skandalomsusad person. Men Ullgren visar också på en annan sida av honom: den ansvarsfulle, hårt arbetande tjänstemannen och godsägaren, som sörjde både för rikets invånare och för de underlydande på sina gods. Han gjorde därmed stora insatser för sitt land, inte minst på kulturens område. Av alla väl-skrivna böcker som Peter Ullgren författat vågar jag påstå att denna bok hör till de allra främsta.

Lars-Folke Landgrén

Kronostaden Helsingfors

Seppo Aalto, *Kruununkaupunki. Vironniemen Helsinki 1640–1721* [Kronostaden. Estnässkatans Helsingfors 1640–1721], 534 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2015.

EN BLICK PÅ käll- och litteraturförteckningen i *Kruununkaupunki* berättar mycket. Boken på femhundra sidor, som behandlar det nya Helsingfors åtta första decennier på Estnässkatan, har färre än trettio monografier i litteraturförteckningen. Av dem behandlar endast sex Helsingfors; en är Seppo Aaltos föregående del av *Helsingfors stads historia* och en är en opublicerad avhandling pro gradu. Den aktuella perioden behandlas närmast i den av staden år 2007 utgivna lilla antologin om det Burgmanska huset. I övrigt finns Suolahtis (1950) och Ehrströms (1890) *Helsingfors stads historia*, som täcker denna period. Övrig relevant forskning om perioden består av artiklar, främst personhistoriska sådana, lokalhistoriska verk över andra orter och några undersökningar om handel och borgerskap i allmänhet. Litteraturförteckningen är hur som helst påfallande kort för ett så omfattande verk som detta.

I ett sådant läge är det ett minst sagt värdefullt projekt som Helsingfors stads historiekommitté och Seppo Aalto har tagit sig an och som här nått den andra etappen. Käll- och litteraturförteckningen skvallrar också om det faktum att Aalto inte ägnat sig mycket åt teoretiserande eller positionering i förhållande till historiska metateorier eller skolor. Som en mycket erfaren och skicklig historiker borrar han sig i stället, sin vana trogen, ner i källorna, läser och tolkar dem med insikt och stor kunskap om 1600-talets samhälle. Och det är väl just så man ska skriva Helsingfors stads historia. Att litteraturförteckningen inte är späckad med utländsk forskning om 1600-talets handel betyder inte heller att Aalto skulle ha ett snävt perspektiv. Tvärtom utreder han noggrannare än sina föregångare t.ex. handelsmännens kontakter med utlandet och deras betydelse. Men han gör det från en Helsingforshorisont, nära aktörernas eget agerande och deras synvinkel. Aaltos förmåga att läsa, förstå och tolka periodens källmaterial och bokens syfte utgör en bra utgångspunkt för en solid undersökning, byggd så att säga rakt ifrån källorna till en helgjuten men nyanserad berättelse om staden Helsingfors i slutet av 1600-talet. Detta är Aaltos styrka och det har varit klokt att prioritera ett sådant metodval.

Mycket har hänt i historieforskningen sedan 1950. Framför allt ger forskningen om brukens funktion och roll nya bidrag till den sociala och ekonomiska kontext i vilken helsingforsborna levde och verkade i slutet av 1600-talet. Seppo Aalto lyfter också tydligare än sina föregångare fram de nätverk som sträckte sig från bruken och andra städer till Helsingfors. Han diskuterar med större förståelse än sina tidiga föregångare samspelet mellan kronans tjänstemän och stadsborna liksom den kutym av rimlighet som i högre grad än lagens bokstav präglade deras verksamhet. Att det fanns en maktbalans och tradition av fusk och samförstånd kring olagligheter eller kreativ lagtolkning hindrade inte att borgare, handelsmän och kronans tjänstemän i slutändan var lojala undersåtar. Författaren lyfter fram många exempel på dylikt rimliggörande, både inom ekonomi och andra samhällsområden, såsom sexualmoral och utmätande av straff. Ett samhälle som i dag skulle betraktas som genomkorruperat, var enligt Aalto under den aktuella forskningsperioden ett rätt så fungerande system som alla parter tjänade på.

Aalto diskuterar också handelsmännens jordäggande, som ibland i den tidigare forskningen tolkats som en strävan att efterlikna adliga levnadsvanor. Aalto för fram att det handlade om en traditionell näring också för handelsmän. Det var endast vissa handlanden, såsom Erik Klemetsson eller efter honom Torsten Burgman, som frångick jordägandet för att i stället koncentrera sitt ägande till staden.

Frågor kring språk och nationalitet behandlas också på ett klargörande sätt i boken, även om det kanske inte klart framgår hur stor kontrasten var

mellan den nästan enspråkigt svenska kustbygden och Helsing och det två- eller trespråkiga Helsingfors. Författaren menar ändå att de svenskspråkiga vid denna tid också starkt identifierade sig som finnar, medan de s.k. svenska borgarna i huvudsak kom från den svenska sidan eller hade nära relationer dit. Fastän man ofta upplevde att man kunde få stöd av landshövdingen eller kungen, fanns det också situationer då borgarna envetet obstruerade kronans maktbruk och kämpade för stadens självbestämmande. Samtidigt strävade kronan efter att vinna inflytande genom att påverka valen av borgmästare eller tjänstemän, som ansågs vara trogna intressebevakare. Så fick borgerskapet också kämpa mot t.ex. tulltjänstemän, som inte alltid var införstådda i hur saker sköttes smidigt och enligt kutym. En del problem hade man med bruksallierade, men värst av alla var väl Petter Wetter, som kom från Sverige till Helsingfors i början av 1690-talet med en ambition och självbild som kolliderade med stadsbornas normala förfaranden. Aalto ägnar rikligt med utrymme åt det komplicerade maktspel som pågick i staden under hela perioden, och det är både underhållande och mycket belysande att få följa med de många vändningarna och snillrika ränkerna. Att kunna tolka källmaterialet och redogöra för det både i form av en nyanserad analys och som en koherent berättelse är en fantastisk prestation. Till exempel särskådas rådmän Erik Klemetssons karriär och växelverkan med landshövdingarna på ett belysande sätt.

Den nästan mikrohistoriska ansatsen gör boken lättillgänglig, och läsningen kräver inte några större historiska bakgrundskunskaper. Stadens utveckling från den knaggliga byggstarten på den nya platsen, genom branden 1654 och svälten i slutet av 1690-talet till den återupptagna rollen som militärlogistisk knutpunkt i det stora nordiska kriget, från turerna i den viktiga järnhandeln till den mer diversifierade handeln i slutet av perioden, bjuder på medryckande läsning. Trots den skriande bristen på bildmaterial från perioden är boken, precis som den första delen, rikt illustrerad och har ett tilltalande yttre. Det praktfulla formatet är på sitt sätt befogat för ett verk av denna kaliber och status, men något bekymmersamt med tanke på disseminationen av det värdefulla innehållet. Det skulle därför vara mycket påkallat med pocketupplagor av dessa böcker, samt en vidare bearbetning och implementering av materialet i form av utställningar och andra pedagogiska och varför inte digitala material. Det kräver förstås en hel del arbete och resurser, men skulle vara en välplacerad investering för staden. Här finns material inte bara för marknadsföring, utan också för viktig kunskapspridning. Att dagens invånare skulle känna till den färggranna och spännande historien, som sträcker sig så mycket längre bakåt än bara ett sekel, skulle göra vårt samhälle gott på många sätt. Boken kommer senare att utges även på svenska.

Jessica Parland-von Essen

Barnmorskor och barnmorske- utbildning på 1700-talet

Kirsi Vainio-Korhonen, *De frimodiga. Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet*, 230 s., ill., övers. Camilla Frostell, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2016.

BARNMORSKORNAS OCH barnmorskeyrkets historia har under de senaste decennierna blivit föremål för en förhållandevis omfattande forskning såväl i de nordiska länderna som internationellt. Det finns flera goda skäl till detta intresse. Barnmorskeyrket var det första kvinnliga yrket som fick en organiserad och reglerad utbildning. Framför allt var det under 1700-talet som yrket och utbildningarna reglerades, men enstaka läroböcker och vissa reglementen kan spåras längre tillbaka i tiden. Arbetet var i hög grad självständigt, även om graden av kontroll var beroende av närheten till de formellt överordnade läkarna. Formerna för barnafödandet har även rönt stort intresse i befolkningspolitiska sammanhang, liksom när det gäller att säkerställa barnens religiösa och familjära tillhörighet.

I den historiska forskningen kring barnmorskornas arbete och yrkesverksamhet kan man särskilja två huvudtendenser. Den ena forsknings-traditionen framhåller ambitionen att säkerställa barnens och de födande kvinnornas välbefinnande och därmed bidra till en allmänt god hälsoutveckling. Genom utbildning och praktiskt utformade läroböcker, regler för yrkesverksamheten och ordnade avlöningsförhållanden skulle såväl enskilda som samhälleliga intressen kunna tillvaratas. Den andra forsknings-traditionen har i stället gjort gällande att organiseringen av förlossningsvården var ett sätt att få kontroll över barnafödandet, förhindra aborter och barnamord samt säkerställa att alla barn registrerades och döptes enligt kyrkans ordning. Genom reglerad utbildning och moraliska krav på barnmorskorna skulle en äldre, folklig och kvinnlig tradition bringas i samklang med de intressen som representerade en allt mer välorganiserad statsapparat. De manliga läkarna framställdes som företrädare för ett samhällsintresse medan de äldre, folkliga barnmorskorna ansågs representera de födande kvinnorna. Att inordna barnmorskorna i samhällets kontrollsystem var ett överordnat syfte med den organiserade utbildningen.

Historieprofessorn Kirsi Vainio-Korhonen har i en studie som utkom på finska 2012 och som 2016 översatts till svenska strävat efter att fördjupa kunskaperna om hur utbildningen och det vardagliga arbetet bland barnmorskorna såg ut under den tid när Finland och Sverige var ett rike. Med hjälp av elevmatriklar från barnmorskeutbildningen i Stockholm och lokalt biografiskt material har en matrikel över ett åttiotal barnmorskor kunnat utarbetas. Till detta kommer material om deras familjeförhållanden, inkomster och naturligtvis yrkesverksamhet.

Att endast kvinnor som var eller hade varit gifta och fött barn kunde komma ifråga för att utbilda sig till barnmorskor var en självklarhet under 1700-talet. Mer anmärkningsvärt är att det framkommer i studien att de flesta av barnmorskorna var gifta med män som kan sägas ha tillhört borgerskapet. De flesta var hantverkarhustrur, men det fanns även hustrur till tjänstemän och handlare. Även på landsbygden var det i första hand hantverkarhustrur som sökte sig till yrket. Några enstaka exempel på bondhustrur och torparhustrur finns dock noterade. Intressant är också att medelåldern bland de kvinnor som sökte sig till utbildningen i Stockholm var hela 33 år. Allt detta är särskilt intressant om man jämför med situationen under senare delen av 1800-talet när det fanns en tydlig skillnad i social bakgrund och familjesituation mellan barnmorskorna och de nya sjuksköterskorna.

Det var förhållandevis dyrt att genomgå en barnmorskeutbildning under 1700-talet, förutom ersättningen för själva undervisningen och examensbeviset skulle resan till Stockholm och kostnaderna för mat och husrum betalas. I vissa fall ersattes dessa kostnader av staden eller socknen där barnmorskorna förväntades vara verksamma, men det är ändå troligt att det krävdes ett visst eget kapital. Ersättningen i form av lön och arvode var reglerad, men i många fall fick barnmorskorna dessutom särskild ersättning när de barnafödande kvinnorna tillhörde välbeställda familjer. I enstaka fall finns förteckningar över tillgångar, och dessa visar att det var möjligt för en barnmorska att bli ganska välbeställd. Att detta skedde genom eget yrkesarbete medför enligt Vainio-Korhonen att dessa kvinnor närmast är att jämföra med de borgaränkor som tog över sina avlidna mäns affärsverksamhet eller verkstäder.

Vainio-Korhonen menar att en viktig orsak till att barnmorskorna hade en familjebakgrund i borgerliga kretsar var de krav som ställdes på förstågan att läsa förhållandevis avancerade läroböcker, samt även skriftligen lämna uppgifter om förlossningarna och de nyfödda barnen. Även om en viss läskunnighet var vanlig bland allmogen var denna troligen inte tillräcklig för att kunna klara utbildningen och arbetsuppgifterna.

En central fråga i boken är om barnmorskeyrket ska betraktas som en profession redan under 1700-talet. Som vi har sett fanns det en orga-

niserad utbildning, och barnmorskorna hade ett avgränsat och reglerat yrkesområde även om de stod under viss övervakning av läkarna. Att det var fråga om en handens kunskap eller ett praktiskt yrkeskunnande skilde inte barnmorskeyrket från flertalet andra yrken. Tvärtom kunde det ses som ett tecken på yrkets svårighetsgrad, vilket framgår av den klassiska lärobokstillustrationen från 1735 (som dock inte återges i boken) där barnmorskans händer försetts med ögon i fingertopparna. I likhet med andra yrkesutövare förväntades de ha en skylt vid sina bostäder, vilket kan sägas vara en markering av deras ställning. Barnmorskorna var skyldiga att medverka i samband med utredning av brott som abort, våldtäkt, incest och barnamord vilket innebar att de tillskrevs en sakkunskap med juridiska konsekvenser. De hade inte bara rätten utan även skyldigheten att nöddöpa barn som riskerade att avlida och hade därmed även en roll i den kyrkliga organisationen. När stadsbarnmorskan i Vänersborg Helena Malheim förvägrades tryckningstillstånd för sin 1756 författade lärobok visade det sig att det ändå fanns en gräns för hur självständiga barnmorskorna kunde tillåtas vara.

I ett avslutande kort kapitel diskuteras hur studiens resultat kan tolkas med hjälp av de senaste decenniernas forskning om genus och könsmaktsordning. I likhet med tidigare studier av sömmerskor, kvinnliga affärsidkare och självständiga adelskvinnor ger undersökningen av 1700-talets barnmorskor en tydlig bild av att även gifta kvinnor kunde ha ett eget yrke, förtjäna sitt uppehälle och agera som en myndig person. Barnmorskorna hade med sin förhållandevis omfattande utbildning och sina uppdrag inom rättsväsendet en yrkesroll som rent av överglänste den som gällde för många män.

Boken *De frimodiga* är ett utmärkt exempel på hur långt man kan komma med hjälp av en ingående granskning av källmaterialet. Förutom skildringen av de barnmorskor från nuvarande Finland som fick sin utbildning i Stockholm ges intressanta inblickar i 1700-talets föreställningar om sexualitet, kroppslighet, preventivtekniker och föräktenskapliga förbindelser. Här liksom i annan litteratur om tidens levnadsvanor framstår det efterföljande seklets prydhet och moraliska gränsdragningar som något av ett undantag. Kirsi Vainio-Korhons bok är ett mycket värdefullt tillskott till litteraturen om barnmorskeyrkets historia och det är mycket lovvärt att den översatts till svenska.

Roger Qvarsell

Judiska läkarflyktingar i Sverige

Ulf Högberg, *Vita rockar och bruna skjortor, nazimedicin och läkare på flykt*, 318 s., Universus, Lund 2013.

DEN SVENSKA LÄKAREN och professorn i obstetrik vid Uppsala universitet Ulf Högberg har i sin bok *Vita rockar och bruna skjortor, nazimedicin och läkare på flykt* tagit upp och grundligt utforskat en mörk fläck i svensk 1900-talshistoria. Han har velat utreda 1930- och 1940-talets antisemitism och den svenska läkarkårens ställning i denna sak, samt den svåra frågan om läkarkårens och den medicinska forskningens koppling till nationalsocialismen och den tyska läkarvetenskapen. Den svenska läkarkårens tyskvänliga orientering har visserligen varit känd bland historiker, men den har aldrig utretts ordentligt. Snarare än att ha varit bortglömd har den varit i det närmaste förbigången, nästan förtigen. Den har kanske uppfattats som endast ett mindre felsteg som helst borde glömmas.

Utgångspunkten för Ulf Högbergs intresse och utredning är en speciellt pinsam situation under denna period, nämligen den konflikt som uppstod vintern 1939 mellan Medicinalstyrelsen och det svenska Läkarförbundet om möjligheten att ge tio tysk-judiska läkarflyktingar tillstånd att utöva sitt yrke i Sverige. Den 9 februari 1939 hade Kommittén för landsflyktiga intellektuella gjort en förfrågan i ärendet till Medicinalstyrelsen. Läkarförbundets motstånd, uttryckt genom namninsamlingar och protestskrivelser, samt den enorma uppslutningen bland de studerande i bl.a. Stockholm, Uppsala och Lund som stöd för Läkarförbundets ståndpunkt står i fokus för Högbergs undersökning. Motståndet manifesterades i häftiga debatter och protestdemonstrationer mot förslaget. Redan tidigare hade den akademiska ungdomen varit kritisk mot uppehålls- och arbetstillstånd för de judiska flyktingarna. Till exempel ordnades den 6 februari 1939 i Stockholm ett stort demonstrationståg med studenter iklädda studentmössor och försedda med facklor för att bevara yrket endast för svenska utbildade. Dylika manifestationer betraktades av den svenska nationalsocialismen som en av rörelsens största framgångar.

Den konkreta händelse som var orsak till Ulf Högbergs intresse för denna fråga var det möte som sammankallades av Medicinska Föreningen vid Karolinska institutet i Stockholm den 22 februari 1939. Där förkastades idén om att bevilja arbetstillstånd åt de tyska läkarflyktingarna med en för-

krossande majoritet om 263 mot 23. Ulf Högberg har också en personlig koppling till denna händelse. Både hans far och en farbror, läkarna Nils och Gustaf Högberg, hörde till ovan nämnda minoritet. När Ulf Högberg studerade vid Uppsala universitet stötte han i den nationalsocialistiska tidskriften *Den Svenske Folksocialisten* från 1930- och 1940-talet på artiklar i frågan och blev chockad över den antisemitiska och flyktingskritiska tendensen i dem. När han utfrågade sin far och farbror om händelserna, fick han höra om ”vilka som var bruna på den tiden” och hur det gått med dem (d.v.s. att de i lugn och ro kunde fortsätta sin verksamhet efter kriget). Han har länge varit intresserad av att utreda frågan och har nu kommit till detta betydelsefulla resultat. Högberg har vid sidan av sin läkargärning varit intresserad av historiska frågor, bl.a. frågor kring folkhälsans utveckling i Sverige, som han behandlat i artiklar och i boken *Svagårens barn, ur folkhälsans historia* från 1983.

Trots att Ulf Högberg inte är en yrkeshistoriker är boken *Vita rockar och bruna skjortor* en verkligt grundlig och gedigen studie, och boken har också fått ett positivt mottagande i Sverige och setts som ett viktigt bidrag till svensk 1900-talshistoria. Att ämnet är sensationellt och relativt outrett har säkert också bidragit till detta. Ämnet hör till ”Sveriges glömda historia”, men äger också aktualitet i dessa tider med nya flyktingströmmar i Europa. Recensenterna har lyft fram den grundliga genomgången av den ideologiska bakgrunden, tidsandan och den svenska läkarkårens koppling till Nazityskland. De har även understrukit frågans aktualitet och påpekat att detta historiska exempel är en varning när det gäller t.ex. främlingsfientlighet. Boken kunde därför även med fördel användas i skolor. Professor Urban Janiert betonade t.ex. i sin anmälan i *Läkartidningen* (2014:16–17) att Högbergs grundliga utredning tydligt visar att det argument som 1939 anfördes mot att ge yrkestillstånd åt tio judiska läkarflyktingar, den höga arbetslösheten bland medicinskt utbildade, inte håller. Här handlade det om något annat än snäva yrkesintressen.

Läkartidningen hade 1999 låtit göra en historisk genomlysning av fallet, men som Ulf Högberg säger i sitt förord kvarstod fortfarande då uppfattningen, liksom ett eko från 1930-talet, att problemet 1939 mest berodde på omsorg om den egna läkarkårens arbetsmöjligheter. Högberg ansåg att frågan förtjänade en närmare utredning. Han ville ge röst åt de läkare som flydde för sitt liv och undersöka vilket mottagande de fick. Dessutom ville han lyfta fram de läkare i Sverige som, trots det hårda motståndet, stödde flyktingarna. På så sätt kom han också in på den svenska läkarkårens eventuella koppling till nazismen och antisemitismen. Högberg ville inte utreda stämningar och skeenden som enbart historiskt intressanta, utan också som allmängiltiga när det handlar om människors utsatthet. Detta är en orsak till att hans bok är så värdefull.

Vita rockar och bruna skjortor bygger på grundlig forskning baserad på litteratur, tidningsmaterial, ögonvittnesskildringar och memoarer. Redan 2002 och 2003 började Högberg göra intervjuer med inblandade, såväl judiska flyktingar som släktingar och kolleger. Han påpekar att han i många fall varit mycket sent ute i detta arbete eftersom händelserna låg kring 70 år tillbaka i tiden. Han har ändå lyckats få fram mycket information, och intervjuerna bidrar i hög grad till bokens autenticitet och till känslan av närvaro. Läkaren Salomon Schulman, som presenterade boken i *Sydsvenskan* (15.1.2014) uppger att han själv, när han som ung läkare hade för avsikt att i *Läkartidningen* låta publicera en artikel om den svenska läkarkårens nazistsympatier, avfärdades av redaktionschefen som ansåg ”att saken var utagerad”. Schulman tolkar detta som ett försök att dölja denna ”smutsiga epok”. Flera inblandade svenska läkare levde fortfarande på den tiden, och inom kåren höll man så att säga varandra om ryggen. Schulman antar också att Högberg i egenskap av svensk haft lättare att få kontakt med inblandade och att hans klarläggande och noggrant utförda studie därför kunnat komma till. Schulman påpekar emellertid att det också hade behövts intervjuer med sådana ännu levande läkare, som ledde kampen mot de judiska läkarnas arbetstillstånd. Han antar att det sista ordet inte är sagt ”om den elitistiska rasism som får populistiska Sverigedemokrater att framstå som såta goddagspiltar”, trots Högbergs ”klarläggande om än sena” genomgång av den äldre läkargenerationen.

För att få ett svar på frågan om hur det kom sig att ett förslag att ge ett tiotal judiska läkarflyktingar arbetstillstånd kunde leda till så våldsamma protester, gör Högberg en grundlig genomgång av flera relevanta teman: nazismens utveckling i Tyskland, den tyska läkarkårens koppling till nazismen och dess fortsättning i koncentrationslägren – det som Högberg kallar ”nazimedicin”, utrensandet av judarna ur den tyska läkarkåren, utbildningen och forskningen, judiska läkare på flykt från 1930-talet framåt i allmänhet och mer specifikt flykten till Sverige samt de judiska läkarnas fortsatta öden och eventuella senare verksamhet i Sverige och annorstädes. Mycket av det här kan kännas välkänt och utrett, men i detta sammanhang blir det i så fall viktig repetition och sätter hela frågan i ett större sammanhang. Högberg är väl insatt i sitt material, och den grundlighet med vilken han redogör för den allmänna utvecklingen och de många enskilda fallen belyser inte bara tidsandan och Sveriges dåvarande inställning till nazismen, utan visar också att flyktingskapet inte upphörde i och med att man beviljades uppehållstillstånd i Sverige. På den här punkten är boken ett värdefullt bidrag till bilden av Sveriges historia under 1930- och 1940-talen.

Högberg inleder sin granskning med en översikt av den tyska nazismens väg till makten, enpartidiktaturen och raslagarna i Nürnberg. Följden blev

en utrensning av alla judiska akademiker, forskare, läkare, sjukvårdare etc. Den av rastänkande dominerade "nazimedicingen" infördes med allt vad den som bekant medförde – sterilisering, eutanasi av sjuka och "lägrestående", judar och andra påbörjades och slutade i utrotningsslägren. Vid sidan av juristerna hörde den tyska läkarkåren till de mest nazifierade grupperna i Tyskland. Närmare hälften av de tyska läkarna tillhörde nazistpartiet. Judiska läkare, professorer, forskare, barnmorskor, sjuksköterskor etc. förlorade sina jobb och så småningom alla sina arbetsmöjligheter. Flera häktades, mördades eller drevs till självmord. Tanken var först att de skulle drivas i landsflykt. Redan i mitten av år 1933 hade omkring 100 000 människor tvingats fly från Tyskland, och ungefär 500 av dem var läkare. Fram till 1938 kom ytterligare 5 500 att ha flytt från Tyskland till grannländerna och USA, vilket utgjorde ungefär tolv procent av 1933 års läkarkår. Efter Anschluss och Kristallnatten 1938 ökade osäkerheten bland judarna och flyktingstormen tilltog. Nu började läkarflyktingarna också söka sig till Sverige, och förfrågningar om arbetstillstånd började inkomma. År 1937 var de endast två stycken, medan de 1938 redan var 15 stycken och 1939 22 stycken. Inför krigsutbrottet hade allt som allt drygt 50 judiska läkarflyktingar kommit till Sverige. Här kommer vi till bokens kärna, de redan nämnda händelserna vintern 1939, som kulminerade i reaktionen på Kommittén för landsflyktiga intellektuella förfrågan till Medicinalstyrelsen den 9 februari 1939 om möjligheten till arbetstillstånd för tio judiska läkarflyktingar. Kommittén påpekade att av de 1 434 flyktingar som sedan 1933 fått uppehållstillstånd hade 197 fått arbetstillstånd; av dem var 187 arbetare och tolv ingenjörer och arkitekter, men ingen läkare. Medicinalstyrelsen förde förfrågan vidare till Läkarförbundet. Nu uppstod det motstånd som urartade i en veritabel kamp mellan Medicinalstyrelsen och Läkarförbundet, där Läkarförbundet avgick med den skamliga segern.

Läkarförbundets linje hade dittills varit att säga nej till sådana förfrågningar. Av 27 ansökningar mellan 1934 och 1940 hade 13 fått avslag, 13 hade lämnats utan åtgärd och endast en tillstyrktes efter sju månaders praktik. Den våldsamma debatt som nu följde behandlas i flera dramatiska kapitel i Högberg bok. Han pekar här på den allmänna svenska akademiska Tysklandsorienteringen och forskningstraditionen med Tyskland som förebild med tillhörande drag av rasism och antisemitism, som rådde redan före nazismens seger och som bara ökade genom den. Det handlade om en tradition av antisemitism blandad med allt från rasbiologi och eugenik till ren nazistideologi. Detta gällde också naturligtvis läkarkåren. Här paraderar många av den tidens kända profiler såsom Herman Lundborg, Per Engdahl, Åke Berglund o.s.v. Men Ulf Högberg tar också upp dem som kämpade för demokratin och mot rasism och främlingsfientlighet, organisationer som hjälpte flyktingarna: Mosaiska församlingen

hjälpkommitté, Förbundet för kämpande demokrati, Fogelstadsgruppen, Birkagården m.fl.

Debatten blossade nu upp till vad som kanske är den största rasistiska manifestationen i Sveriges 1900-talshistoria. Läkarförbundet varnade för att "judeimporten", som man kallade flyktingströmmen, skulle innebära att svenska läkare gick miste om arbetstillfällen. Man drog till med påståendet om den stora arbetslösheten bland utbildade svenska läkare, man ifrågasatte flyktingläkarnas utbildning och kompetens – ett argument som också senare skulle användas. Debatten spred sig också utanför läkarkretsarna, och blåstes under av svenska nazistsympatisörer, tyskvänner och rasister. Som ovan nämnts engagerade sig studenterna i Stockholm, Uppsala och Lund med manifestationer i form av insändarstormar och demonstrationståg. En av studentledarna var ordföranden för Medicinska föreningen vid Karolinska institutet, den sedermera kände läkaren Gunnar Biörck. År 1940 gav han ut boken *Vårt folk och vår framtid*, där han ställde sig positiv till Nazityskland och dess framgångar i det pågående världskriget samt argumenterade mot sådant som "materialism", "individualistisk psykologi", "humanism" och "liberalism". Högbergs bok innehåller flera skakande och belysande citat från den "tyskvänliga" sidan, men författaren bereder också plats för uttalanden av den fåtaliga skara som kämpade mot främlingsfientligheten, däribland John Takman, Herbert Tingsten, Erik Hjalmar Linder och Axel Höjer. Dessa senare möttes av en storm av kritiska insändare i *Läkartidningen*. Den 22 februari 1939 sammankallade Medicinska föreningen i Stockholm till extra sammanträde under ledning av Gunnar Biörck. Mötet hölls i Läkarsällskapets stora sal, där man fyllde upp de 300 platserna. Ungefär en tredjedel av läkarstudenterna i Stockholm deltog i det hetsiga mötet. Motståndet mot läkarflyktingarna var kompakt och en resolution för avslag av förfrågan framfördes. I omröstningen, som skedde genom handuppräckning, röstade 263 personer för denna resolution och endast 23 stycken röstade emot. Dessa 23 är alla uppräknade med namn på sidan 177, däribland Nils och Gustaf Högberg.

Den flyktingkritiska inställningen levde länge kvar i Sverige och började luckras upp först efter tyskarnas katastrofala nederlag vid Stalingrad. Före det var Sverige närmast, såsom Ulf Högberg formulerar det, en "hållplats för transmigranter". Sverige var en första anhalt på väg till ett annat mål, t.ex. USA eller Palestina, "ett mycket smalt fönster att försöka ta sig igenom före krigsutbrottet". Samma dag som kriget bröt ut hade det införts viseringstvång för alla utlänningar förutom personer från de nordiska grannländerna, och praktiskt taget all judisk invandring upphörde. Högberg redogör för många tragiska avvísningar och deras olyckliga följder, men också för en del med lyckligare slut. Han tar även upp de svenskar som hjälpte flyktingarna. Också erfarenheterna hos de flyktingar som

lyckades få asyl finns med – avslagna arbetstillstånd, nedvärderade yrkesutbildningar och tvång att ta emot vilka arbeten som helst.

När den tyska krigslyckan började vända förändrades också inställningen i Sverige. Deportationen av de norska judarna hösten 1942 hade kommit som en chock, och räddandet av de danska judarna i oktober 1943 skulle definitivt förändra opinionen i landet. Nu blev det lättare för judiska flyktingar att få asyl. Högberg tar också upp de sista läkarflyktingarna från Tyskland som gömt sig i Norge och i december 1942 lyckades fly till Sverige, nu för andra gången. Svenska Röda Korsets hjälpinsats i slutet av kriget och senare vittnesmål av överlevande från koncentrationslägren som kom till Sverige, ser han som ett ”uppvaknande” i Sverige, då man kom till insikt om förintelsens totala omfattning, vilket ledde till en ”svensk självrannsakan” på många håll. Men han visar också hur flera av personerna som förekommer i läkardebatten 1939 fortsatte i sitt yrke och närmast ”glömde bort” sitt dåtida beteende.

Ulf Högbergs bok *Vita rockar och bruna skjortor* är utöver en genomgripande analys av ett kanske inte så känt fall av rasism i Sveriges historia även ett viktigt bidrag till den ständigt aktuella diskussionen om rasism och främlingsfientlighet. Genom intervjuerna med flyktingarna får vi också på ett personligt plan lära känna de svårigheter flyktingar upplevde, varför de måste fly, vad som kunde möta dem i form av både motgångar och alltför sällan framgångar. I boken finns också exempel på sådana läkare och forskare som inte fick stanna i Sverige, men som lyckades ta sig till t.ex. USA och blev framgångsrika där. Frågan infinner sig om Sverige kanske till och med gått miste om något Nobelpris. Men många av flyktingarna konstaterar ändå: ”En gång flykting, alltid flykting.”

Urban Fellman

Medarbetare i detta nummer:

Urban Fellman, fil.mag, doktorand, Åbo Akademi; *Andreas Koivuniemi*, fil. mag., Södertörns högskola; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Stina Malmén*, fil.mag, doktorand, Stockholms universitet; *Therese Nordlund Edvinsson*, docent, Stockholms universitet; *Jessica Parland-von Essen*, docent, Helsingfors universitet; *Roger Qvarsell*, professor, Linköpings universitet.

Pärbild: Agnes Ekman 1909. Fotograf Ferdinand Flodin. Bilden ingår i Agnes och Johannes Hellners familjearkiv vid Riksarkivet i Stockholm. Ett tack riktas till Sten Hellner, som beviljat tillstånd till att använda bilden.

Historisk Tidskrift för Finland 2016:3

- 265 Stina Malmén & Therese Nordlund Edvinsson, *I familjeföretagets utkant. Om dotterns fostran i företagarhuset 1900–1915*
- 300 Andreas Koivuniemi, *Mellan röda och vita. Svenska arbetarrörelsen och det finska inbördeskriget 1918*

Granskningar

- 331 Peter Ullgren, *En makalös historia. Magnus Gabriel De la Gardies uppgång och fall*. Av Lars-Folke Landgrén
- 336 Seppo Aalto, *Kruununkaupunki. Vironniemen Helsinki 1640–1721*. Av Jessica Parland-von Essen
- 339 Kirsi Vainio-Korhonen, *De frimodiga. Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet*. Av Roger Qvarsell
- 342 Ulf Högberg, *Vita rockar och bruna skjortor. Nazimedecin och läkare på flykt*. Av Urban Fellman

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Historisk Tidskrift för Finland c/o Vetenskapernas hus, Kyrkogatan 6, 00170 Helsingfors. **Internet:** www.historisktidskrift.fi **Prenumerationspris 2016:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 15,00 €.

Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Snellmangatan 13), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen.

ISSN: 0046-7596 (Print) **ISSN:** 2343-2888 (Online)

Tryck: Oy Fram Ab, Vasa 2016

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

